सि
मु
१

आपदामाशीर्वादस्य पुनर्नानिष्टोपगमपूर्वोपतेनत्र पुनस्त्वदेव

भवानीशिवव

ॐस्वस्ति श्रीगणेशाय नमः गुरुपदाम्भोजे हं नतिं कुर्वे चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः भ
वो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः १ निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः
विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंवदः २ सद्द्रव्यागुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां
ज्ञापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्वला विष्वग्वस्तृतविश्वनाथकृतिना सि
द्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ३ विघ्नविघाताय कृतं मंगलं
शिष्यशिक्षायै निबध्नाति नूतनेत्यादिना नूतनजलधररुचये गोपवधूटीदुकूलचौराय तस्मै कृ
ष्णाय नमः संसारमहीरुहस्य बीजाय १ ननु मंगलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं वि
नापि मंगलं नास्तिकादीनां ग्रन्थे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न अविगीतशिष्टाचारवि
षयत्वेन मंगलस्य सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे दृष्टफल

अथोक्तेकतात्पर्यमंगलसमाप्तिफलत्वमपि फलमिति एकत्वात्

२

आमकादर्शनादि पुंसो मंगलस्य सत्येऽपि समाप्त्यदर्शनान्नान्वय व्यभिचारो विदेशे बोधः

१ ननु मानेष्टेवमन्तत्वात् नतु विशेष्यस्य स्यात् सिद्धि मंगलस्य समाप्तिफलकत्वे सिद्धे

नायोऽयमन्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपस्थितत्वात्समाप्तिरेव फलं कल्प्यते इत्यंचयत्र मङ्गलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरविघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम् प्रचुर
स्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वं बोध्यम् विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः नव्यास्तु मंगलस्य
विघ्नध्वंसस्य च फलं समाप्तिस्तु बुद्धि प्रतिभादिकारणकलापात् ॥ न चैवं स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मंगल
स्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यम् इष्टापत्तेः विघ्नशङ्कया तदाचरणात् तथैव शिष्टाचारात् न च तस्य नि
ष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रमाण्यमिति विघ्नतत्प्राक्संसर्गे चोदितत्वात् स्नानं च पापध्वंसेन कृतस्यापि
वितस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रमाण्यं मङ्गलं च विघ्नध्वंसविशेषे कारणम् विघ्नध्वंसविशेषं
य प्रति नाकस्तवपाठादिः कश्चिच्च विघ्नात्यन्ताभावस्य समाप्तिः साधनम् प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्यैव [illegible]
कार्यजनकत्वात् इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यदुरितध्वंस स्वतःसिद्धविघ्ना
त्यन्ताभावो वा तत्र व्यभिचारः स्यात् तत्र समीहितस्य बीजायेति समाप्तये मङ्गलाचरणं तदिति न
विकारणायेत्यर्थः एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि दर्शितं भवति तथाहि यथा घटादिकार्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यादि

नासत्कतिप्रयोगिनः कारणत्वात्

ॐ सि०मु २

यत्रयत्रकर्तृत्वंतत्रतत्रकार्यत्वमुक्तकर्तृत्वेनास्तित्वकार्यत्वमपिनास्ति

अंकुरादिकमपि, नचतत्कर्तृत्वमस्मादीनांसंभवतीत्यतस्तत्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः नचशरीराजन्यत्वेनकर्तृ
त्वस्यतत्साधकेत्वसत्प्रतिपक्षइतिवाच्यम् अप्रयोजकत्वात् ममानुकर्तृकत्वेनकार्यत्वेनकार्यकारण
भावाएवानुकूलस्तर्कः किंचस्यकर्ताभुवनस्यगोप्ता अभाभूमिजलाग्नयेवरेरकइत्यादियन्यागमोपि
सनुसंबंधा द्रव्यगुणादि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायास्तथाभावःपदार्थाः
सप्तप्रकीर्तिताः २ सप्तमस्याभावत्वकथनादेवषण्णांभावत्वंप्राप्तम् तेनपृथगुपन्यासोनकृतः एतेच
पदार्थावैशेषिकप्रसिद्धानैयायिकानामप्यविरुद्धाः प्रतिपादितंचैवमेवभाष्ये अतएवोपमानचिंता
मणौसप्तपदार्थभिन्नतयासादृश्यस्यापिअतिरिक्तपदार्थत्वमाशंकितम् ननुकथमेतएवपदार्थाःशं
क्तिसंख्यसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वात् तथाहि मण्यादिसमवहितेनवह्निनादाहोनजन्यते तदपगमे
नतुजन्यते तत्रमण्यादिनादाहानुकूलाशक्तिर्नाश्यते उत्तेजकेसतिमण्याद्यपसारणेनचजन्यतइति
कल्प्यते एवंसादृश्यमपिअतिरिक्तपदार्थःतद्धिनषट्सुभावेष्वंतर्भवति सामान्येपिसत्त्वात् अन्यथा
गोत्वेनिर्गवाक्यवत्वम् पीतिसादृश्यप्रतीतेः नाप्यभावेसत्त्वेनतत्प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मैवम् राम २

शक्त्यनुकूलत्वधर्मेणैवकल्पनागौरवादितिक्रियते

ॐ

भावविशिष्टघटाद्येदीहादिकं प्रति स्वात्मेयोमरणाभावादेवहितुत्वं कल्पनेन तस्मात् ॥ तस्येऽनन्तशक्ति
तत्प्रागभावध्वंसकल्पनानौचित्यात् नचैवं जनके सति प्रतिबन्धकसद्भावे पि कथं दाहः ॥ तथा च मन्त्र
उत्तेजकाभावविशिष्टमन्त्राभावस्य कारणत्वात् ॥ शक्तिस्वरूपानिरुपणीयान्तरम् किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गत
भूयोधर्मवत्त्वम् यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति द्रव्याणि
विभज्यते क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनोमनः ॥ क्षितिः पृथ्वी आपो जलानि तेजो वह्निः मरुद्वायुः
व्योम आकाशः कालः समयः देही आत्मा एतानि नव द्रव्याणि ॥ ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानम् नहि
प्रत्यक्षं तत्र प्रमाणाम् एतम् अनुमानेन प्रभृतिषु द्रव्येषु त्वाक्तु हादि भिन्नेषु कार्यसमवायिकारणत्वावच्छेद
कतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेरिति ननु तमः कुतो न द्रव्य
मत कुतो नोक्तम् तद्धि प्रत्यक्षेण गृह्यते तस्य च रूपवत्त्वात् कर्मवत्त्वाच्च द्रव्यत्वं तद्धि गन्धशून्यत्वान्न पृथ्वी
नीलरूपत्वाच्च न जलादिकम् तत्प्रत्यक्षे आलोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न आवश्यकतेजोभावे
नैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनायामनन्यायत्वात् रूपवत्ताप्रतीतिर्भ्रमरूपा कर्मवत्ताप्रतीतिश्चालोकायत्ता

२१

अथ तत्र प्रतिमोनिरु
नञर्थो जनकाभावत्त्व
विशेषणतानि
ति तन्मणमाभावे
नितेनकाभावोरु
ति अनास्तित
विशेषाभाव
जनिजनक केव
लनमाभवाभा
वे

ॐ
सि॰ मु॰
३

शब्दोऽणत्वाधिकी भ्रान्तेन नमसोऽतिरिक्तमेव मनः ... गुरुत्वादिकम् ... गौरवं संख्यानुवर्तते स्य
मध्यातिजस्यकारमभाव ... तत्याग्रे वक्ष्यते गुणान्विभजते अथ गुणा इति द्रव्याश्रया गुणा रूपरसौ
न्यस्तव्यः परम् स्पर्शसंख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् २ संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकं
बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो यत्नो गुरुत्वकम् ३ द्रवत्वं स्नेहसंस्कारादृष्टं शब्दस्तथैव च एते गुणास्तु विंशति संख्याकाः कणादेन कण्ठतः शब्देन अदर्शितां
न गुरुत्वमिति सिद्धिरेव वक्ष्यते कर्माणि विभजते उत्क्षेपणमिति। उत्क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्च
नं तथा प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च कर्मत्वं जातिः ... सिद्धा ... उत्क्षेपण
त्वादिकमपि ननु भ्रमणादिकमपि पञ्चकर्माधिकं तथा च कथं पञ्चेत्यत आह भ्रमणमिति भ्रम
णं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते सामान्यं निरूपयति
सामान्यमिति सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परं चापरमेव च तल्लक्षणं नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्व
मनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्त्यत उक्तम् नित्यत्वे सतीति नित्यत्वे सति समवेतत्वम् रामा
परिमाणादीनामप्यस्त्यत उक्तमनेकेति नित्यत्वे सत्यनेक ... त्वमत्यन्ताभावस्याप्यस्ति
२

नेत्यभिसात्मान्यंविशेषसमवेतत्वमित्युक्तम् एकमेकव्यक्तिवृत्तिस्तु न जातिरिति तथा चोक्तम् व्यक्ते
रभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः इत्यादीनि इत्यादि शिक्षक
भिन्नः समानपरत्वोच्यते परभिन्ना न यान्ति: सैवापरत्वेनोच्यते द्रव्यत्वादिकजातिस्तु परापरसंज्ञोच्य
ते परमानधिकदेशवृत्तित्वम् अपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वम् सकलजात्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वात्सत्ताया
परत्वमन्यपेक्षयाल्पवृत्तित्वात्सत्ताजातीनां परत्वम् व्यापकत्वान्यत्वापि सत्तापेक्षयापि पृथिवीत्वाद्यपे
क्षया व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तितया परत्वम् सत्तापेक्षया व्याप्यत्वादल्पदेशवृत्तितया द्रव्यत्वस्यापरत्व
मित्युभयमुपपद्यते अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः अन्तेऽवसाने वर्तन्त इत्यन्त्या यदपेक्ष
या विशेषो नास्तीत्यर्थः घटादीनामवयवपर्यन्तानां सत्त्वमवयवभेदात्परस्परभेदः परमाणूनाम्
परस्परभेदको विशेष एव स्वतो व्यावृत्तत्वान्न तत्र विशेषान्तरापेक्षानास्तीत्यर्थः समवायं दर्शा
यति घटादीनामिति घटादीनां कपालादिद्रव्येषु गुणकर्मणोः नैव जातेश्च संबन्धः समवायः प्रकीर्ति
तः ११ अवयवावयविनोर्गुणगुणिनोर्जातिव्यक्त्योः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संब

ॐ
सि॰मु
४

ॐ सं [illegible] समवायपदं नित्यसम्बन्धत्वम् तदुक्तमाले तु गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष
ष्यसम्बन्धः विषयाविशिष्टबुद्धित्वाद् दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत् इत्यनुमानेन संयोगादिबाधात्
समवायसिद्धिः [illegible] साध्यमनु[illegible] [illegible] पाणौ [illegible]
[illegible] समवायसिद्धिः [illegible] प्रसङ्गात् [illegible]
रूपो भावात् न चैवमभावस्यापि विशिष्टसंबन्धात् [illegible] सिद्धिः [illegible] नित्यो [illegible]
[illegible] भावबुद्धिविशेषणात् [illegible]
[illegible] घटे पाक [illegible]
बुद्धिः [illegible] घटनाशो [illegible] [illegible] एवं च तत्र [illegible]
[illegible] अभावविभजते अभावस्त्विति अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः अभावत्व
[illegible] संसर्गेति संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः अन्योन्याभाव
[illegible] संसर्गाभावं विभजते प्रागभाव इति प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव राम
४

घटानयनेप्रतीती घटाभावस्यानित्यत्वे च कालभेदेऽपि

भेदत: एवंचविंयमापन्नः संसर्गाभावरूच्यते संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वम् अन्योन्याभा
वत्वम् तदात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम् जन्याभावत्वम्
ध्वंसत्वं नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम् यत्तु भूतलादौ घटादिकमपसारितं पुनरानीतं च तत्र घट
रकालस्वसंबंधायरकस्या दत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेपि घटकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिः तस्मोत्पादविना शशा
ली चतुर्थोयमभाव इतिकेचित् अत्रघटसत्वाभाव रधिकरणात्यन्ताभाव इतिप्राचामतम् श्यामघटे रक्ते
सिरक्तघटत्पत्तिसमे नाशीत्वेधीप्रागभावध्वंसे वावगाह तेन तु तदत्यन्ताभाव तयोविरोधात् नव्यास्तु नेत्थमि
त्यभेमानाभावात् ध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यंताभावो वर्ततइत्याहुः नन्वत्यन्ताभावानां अधिकरणात्मकत
लाघवादितिचेन्न अनन्ताधिकरणत्वापेक्षया अतिरिक्तकल्पनायाएवलघीयस्त्वात् एवं च भाराधेयभा
वोप्युपपद्यते एवं च ज्ञानवद्गन्धवशाद्यभावानां प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रि
याग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् एतेन ज्ञानविशेषकालविशेषात्मकत्वम् अभावस्येतिप्रत्युक्तम् अत्यन्ताभावत्व
त्वापत्तेः इदानीं पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं च वक्तुं प्रक्रमते सप्तानामपिसाधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमुच्यते सप्तानां

षष्ठस्याभावस्य प्रत्यक्षस्य दृष्टान्तेन।

ॐ सि०मु ५

नित्यादिस्समानो धर्मो येषां ते समानधर्माणः तेषां भावः साधर्म्यम् समानो धर्म इति फलितोऽर्थः एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यम् विरुद्धो धर्म इति फलितोऽर्थः तेषां ज्ञानं विषयतासंबन्धेन ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् एवमभिधेयत्वादिकं बोध्यम् द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः द्रव्यादयः पञ्च भावा इत्येतत् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यम् अनेकत्वसमवायित्वं समवेत त्रिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं फलितोऽर्थः तेन न ... [illegible] ... तथाप्यनेकत्वसहितभावत्वम् तथा चानेकभावत्रिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमिति फलितोऽर्थः तेन ... [illegible] ... समवायित्वं समवायसंबन्धेन संबन्धित्वम् अनुसमवायसंबन्धेन ... योगित्वम् सामान्यादावभावात् समवेत त्रिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् फलितोऽर्थः तेन ... [illegible] ... सत्तादावव्याप्तिः ... [illegible] ... गुणादिनिर्गुणाः क्रियाः द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः गुणादिभिर्गुणक्रियाः ... [illegible] ... कर्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं ... [illegible] ... गुणवद्वृत्तिकर्मवद्वृत्तिता किंतु गुणत्वादिकम्

गुणत्वादिक समवायसंबन्धेन

तम० ५

तथा आकाशात्मादिकं तु न परार्धविभागकोपाधि- सामान्यपरिहीनात् सर्वे आश्रयादयो मताः परिमाणभिन्नानां
कारणत्वमुदाहृतम् २५ सामान्येति सामान्यानधिकरणत्व सामान्यादीनामित्यर्थः परिमाणभिन्नानां
कारणत्वमुदाहृतम् २५ पारिमाण्डल्यमणुपरिमाणम् कारणत्वेन भिन्नानामित्यर्थः अणुपरिमाणं तु न कस्या
पि कारणम् नहि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तत्तु न सम्भवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्ट
परिमाणजनकत्वनियमात् महतोऽपि स्वमहत्तरत्वकारणजन्यत्वमणुत्वे तत्तु न सम्भवति एवं परममहत्परिमाणं न
यत्सामान्यविशेषाणां बोध्याः इदमपि ... कारणत्वं ... यत्सामान्यं जपु ...
... लिङ्गानुमितकरणाभिन्नाभिप्रायेणोक्तम् आत्ममानसमहत्त्वस्य आत्मपरममहत्त्वस्यापि कारणत्वात्
परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम् तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशयः इत्यन्ये तन्न ... प्रत्ये
ककारणमित्याचार्यैरुक्तत्वात् ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता का
रणत्वं भवेत् तत्त्रिविधं परिकीर्तितम् २६ समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम् एवं न्यायनये तृ
तीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् २७ यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् तत्रासन्नं जनकं द्वितीय
माभ्यां परं तृतीयं स्यात् २८ ननु कारणत्वम् तत्रेति समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणम् द्वितीयमसमवायिकार
णमित्यर्थः अत्रापि तुरीयं तत्संयोगस्य पटसमवायिकारणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामभिधानात् समवायिका

ॐ
श्रि
रणत्वस्यात् पटजनकतादिकमिश्रकत्वसमवायिकारणत्वं स्यात् तदायिपटकसमवायिकारणलक्षणेनानुगीतन्नु संयो
गाभिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव अनुसमवायिकारणत्वं द्विविधम् कार्येकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्र
त्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकम् तस्याः कार्येण घटेन सह एकस्मिन् कपाले प्रत्यास
त्तिः द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कपालरूपसमवायिकारणमतं घटः तद्रूपप्रतिकारणं घटेन सह कपालरूप
स्य एकस्मिन् कपाले कत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिविरोधित्वं महत्त्वहेत्वाभासस्य सत्प्रतिपक्षादेर्बाधभ्रमस्य साध्या
भावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानस्य संबंधे मनस्त्वस्याधिसत्त्वात् नोत्पत्त्यादि निरि निबाध्यत्व
नञ्ज्ञानस्य सम्बन्धत्वात् कल्पनादसत्त्वात् निपत इति च हेत्वाभासलक्षणात्र बाधितस्य हेत्वाभासत्वात्
अनुमितिविरोधित्वं च अनुमितित्वकारणत्वाभावात् इति सिद्धम् तथा च कचित् समवायसंबंधेन कचित् स
मवायिसमवायसंबंधेन निष्फलितोऽर्थः इत्थं च कार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणत्वमनादिदं
भिन्नसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणार्थः अन्न आद्यासमवायिकत्वासमवायिकारणत्वापरे भि
कारणत्वमीयेत् निमित्तकारणमित्यर्थः इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव युक्तिप्रधानं येन सह पूर्वभावः कारणमादा
यथा यस्य यत्रं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्र पूर्वभावविज्ञानम् १९ यत्कार्यं प्रति कारणस्य पूर्ववर्तिता येन रूपेण
गृहीतं तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः यथा घटादिकं प्रति दण्डत्वादिकमिति द्वितीयमन्यथासिद्धमाह

तन्तूः

इत्य ... कार्यं प्रति ... कारणैकार्थप्रत्यास
त्रि ... समवायि ... यत्र ...

[illegible]लमिति [illegible] किंनु [illegible] सिद्धं च
[illegible] इति पूर्वपक्षितेन [illegible]
[illegible] न्यथासिद्धं यथा घटादिकं प्रत्याकाशस्य आकाश [illegible] घटादिकं प्रति [illegible] आकाशत्वेनैव स्यात्
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पूर्वभावित्वम्: २: यत्कार्यजनकं प्रति पू
[illegible] अन्यथासिद्धं यथा कुलालपितुर्घटं प्रति न
स्यात् कुलालपितृत्वेन घटं प्रति जनकत्वेन अन्यथासिद्धेः - कुलालत्वेन [illegible] कुलालमात्रस्य
घटं प्रति जनकत्वात् पंचमम् अन्यथासिद्धम् आह अवश्य [illegible] कार्यसंभवे तद्भि
न्नम् अन्यथासिद्धम् इत्यर्थः अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम् अनेकद्रव्यवत्त्वम् अन्यथासिद्धं न हि महत्त्वम् अवश्य [illegible]
[illegible] अन्यथासिद्धं [illegible] कारणतावच्छेदकत्वे लाघवा
[illegible] २२ यद्यपि [illegible] प्रति [illegible] नियम [illegible]

ॐ
श्री॰गु

स्मिन् तथा विषयत्वादीयंशतिसिद्धकारणभावेऽत्र विधिभिर्यत्र यत्र रपि संभवेत् तत्र भेदव्यासिद्धइतिभावः प
तं पिति एतेषु पंचस्वन्यथासिद्धेषु मध्ये पंचमोऽन्यथासिद्धः आवश्यकः अनन्यथानमेनेव चरितार्थत्वात् तथा
हि दण्डादिभिः घटचक्रजनितघटपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धमिदं नचैव पूर्वोक्तैः किं चि
न्नमकामितिवाच्यम् २३ समवायिकारणमिति दण्डादिषु अतिव्याप्तिः तन्तुः पटस्य कारणं एवं चान्यासामप्युत्
पत्तौ चरितार्थत्वे संभवति समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैवेति विवेचनीयं गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं समवायित्वं
२३ अवसरप्राप्तिकमत्वात् गुणकर्मभिन्नानां द्रव्यानामेव तु गुणकर्मणोः साधर्म्यं निरूपयितान्यत्वं अन्यत्वं
मसमवायिकारणत्वं भिन्नत्वं भिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः तेन आत्मादीनां समवायिकारणत्वं विशेषितत्वापत्ति
समवायिसंबद्धत्वे आश्रितत्वं विहाय इति नित्यद्रव्याणि परमाणवाकाशादीनि विहायाश्रितत्वे साधर्म्यम्
एवं आश्रितत्वे समवायिसंबंधे न हेतुः समवेतत्वं विशिष्टत्वात्तथा नित्यानामपि कालादीनां इदानीं द्रव्य विशेष
साधर्म्ये हेतुरुपक्रमते क्षित्यादीनां नवानां तु द्रव्यत्वयोगिता २४ [illegible] तेजो [illegible] तनुः पश्
चोपमनस्त्वम् [illegible] क्रियावत्त्वसाधर्म्यम् २५ पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्वमूर्तत्वक्रिया
वत्त्ववेगवत्त्वं च साधर्म्येण [illegible] परत्वादि समान्याधि

रामः

करणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्तत्वं च अपकृष्टपरिमाणवत्त्वं वेगवत्त्वं मनसोऽतिव्याप्तेः गगनादिपरि
माणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् [illegible] समानाधिकरणो द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं वेगवत्त्वं वे
वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् कालस्यामादि [illegible] सर्वगतत्वं परममहत्त्वं दिगादिपञ्चक [illegible] नित्यत्व
विभुत्वमिति हि २६ कालाकाशात्मदिशां सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं च परमहत्त्वं जातिविशे
षः अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा क्षित्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वं तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्य
विशेषगुणवत्त्वं [illegible] लौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् तेन ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गे ज्ञानस्यात्मवृत्ती
नभान्तर्विषयत्वात् [illegible] नातिव्याप्तिः न च प्रत्यक्षादिविषयरूपादिमतिपरमाण्वादावव्याप्तिः तस्यापि स्व
रूपयोग्यत्वात् [illegible] बाह्यविशेषगुणवत्त्वं तत्त्वं चत्वारीति
पृथिव्यप्तेजोवायूनां स्पर्शवत्त्वं द्रव्यारम्भकत्वं [illegible] पृथिव्यप्तेजोवायुषु चतुर्षु द्रव्यारम्भकत्वे न च द्र
व्यारम्भके घटादावव्याप्तिः द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आकाशशरीरे
[illegible] विशेषगुणत्वे आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः स चाव्याप्यवृत्तिः यत्किंचिदवच्छेदे
[illegible] सत्त्वात् [illegible] प्रतियोगित्वं योग्य

इत्यादि आकाशान्तमस्याप्यविशेषो [illegible] विशेषगुणत्व [illegible]

ॐ
सि॰मु॰
८

विभुविशेषगुणत्वोत्पत्तेर्विशेषगुणत्वात् प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः एवं ज्ञानादीनामपि ज्ञानादिकं
स्थितकालनिविभोशरीरावच्छेदेनोत्पत्ते मदीयदारावच्छेदेन द्वितीयस्यैव एवं ज्ञानादिकमपि द्वितीयस्यापि
इत्यंचाप्यामि विशेषगुणत्वं क्षणिकविशेषगुणत्वं वाच्यं. पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणोत्पत्तिव्याप्य
त्रिइत्युक्तम् पृथिव्यादावव्याप्तिः मयोगादिरनीतिविशेषगुणोत्युक्तम् नचरूपादीनां क्षणिकत्वनाश
संभवात् क्षणिकविशेषगुणत्वं विनाशाभावव्याप्तिमिति वाच्यम् चनु. ज्ञानादिजन्यज्ञानमिहविशेषगु
णत्वस्यस्वनाश्यत्वात् न्यूनताखुद्धिः ज्ञानाश्रयत्वमिति ज्ञानानुमानेनकिमपिजन्यज्ञानारिकंनिरूपणि रूप
विकंतुरूपत्वनुरूपत्वादिन्योपनित्याविरूपादीपत्रोतदमिनहुदास. ईश्वरज्ञानस्यापल. ज्ञानाहनित्वात् ज्ञानत्व
स्यतत्रित्वमजन्यत्युक्तं यदाकाशात्मनोः साधर्म्यं तदाजन्येतिनदेय तेयत्नादिकमादायलक्षणसमन्व
येयातेपरममहत्वस्यनत्वाद्गुणत्वाजन्यत्वरोद्वित्वादीनांनाशाभ्युपगमात् द्वित्वादीनामपि यथात्वात्परा
णायविशेषेति विशेषगुणेत्वापाच्च इच्छात्वादिकमादायात्मनितत्त्वारागसमन्वयः रूपत्वत्वप्रत्ययोग
नः प्रथमास्य पृथिव्यादिसंख्यारूपत्वं तद्वत्वमत्र प्रत्यक्षविषयत्वचेत्यर्थः नचचक्षुरादीनांमनेनवृत्तिरस्यवेद्
कारण्यरूपत्वाद्वैकिमानमितिवाच्यम् तत्रापितेनतत्तेन रूपानुमानात् एवचचार्थमीनपृथिवीन तत्तेजोमाग

राम
८

नात्यपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानमेवास्तु न च घटादौ रूपसुवर्णादिभिन्नतेजसि चंद्रत्वमध्याप्रमिति रूपत्वं
रूपमिव्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घृतजलप्रभृतिषु पृथिवीषु जलेषु चंद्रसुवर्णादौ तेजसि चंद्रत्वप्र
वालं न च पृथिवीत्वादिसत्त्वात्प्रत्यादाय सर्वं तत्र रागास्मात्तच ॥ नभसः परीक्षण परमाणवादौ व्याप्रमतिव्याप्रचा
रूपादावि विकाव्यस लौकिक चाक्षुष प्रत्यक्षविषयरूपित्वं द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विषयत्वित्वात् आत्मत्वमि
व्याप्तिचारतया चाक्षुषेति गुरुत्वे हरम समीगुरु सत्त्वं च पृथिवीजलयोरित्यर्थः नच प्रागेऽपि तादीनां
वायवीनां पार्थिवादिभागानां चाक्षुषादिमत्त्वे किमानमितिवाच्यम् नत्रापि पृथिवीत्वादिना तदनुमानात् हृत्वो
निको द्रव: पृथिवीतेजसोरित्यर्थ: न च नैमित्तिक द्रवत्वं च घटादौ वह्निसंयोगे आव्याप्तिरिति वाच्यम् नैमित्ति
कद्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् आत्मत्वमात्मनविशेषगुणयोगिते पृथिव्यप्
तेजसांच आत्मनो विशेषगुणवत्वमित्यर्थः यदुक्तं तस्य साधर्म्यं वैधर्म्यं मितरेष्वतन् २९ ज्ञेयत्वादिकं विहाय
निबोधवाय्वम् ननु नकस्यापि वैधर्म्यं केवलान्वयित्वात् स्पर्शादयो वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः स्पर्शादयो
रूपवेगो द्रवत्वं तेजसो गुणाः ३० स्पर्शादयो वेगश्च द्रवत्वं च गुरुत्वकं रूपरसस्नेहा वारिण्येते चतुर्दश ३१
स्नेहहीना गंधयुताः क्षितावेते चतुर्दश बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपंचकं भावना तथा ३२ धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः
स्युश्चतुर्दश संख्यादिपंचकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ३३ संख्यादयः पंच बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे परापरत्वे

ॐ
सि० मु
२

संख्यादिपंचकं च भावनासं ३६ । नसंख्यादत्व. पचितेश्मानाश्रसाधर्म्यवैधर्म्यं निरूप्य संप्रति प्रत्येकं पृथिव्यादिकं नि
रूपयति नवाहिति गंधहेतुर्नानारूपवती मता गंधहेतु गंधसमवायिकारणमित्यर्थः यद्यपि गन्धवत्त्वमात्रं लक्ष
णमुचितं तथापि पृथिवीत्वजातौ प्रमाणोपन्यासाय कारणत्वमुपन्यस्तं तथाहि पृथिवीत्वं लिंगं गन्धसमवायिकारण
तावच्छेदकतया सिद्ध्यति समवायसाधकत्वाद्य किंचिद्धर्मस्यावश्यकत्वात्. न च पाषाणादौ गंधाभावात् गंधवत्त्वमव्या
प्तमिति वाच्यं तत्रापि गंधसत्त्वात् अनुपलब्धिस्तु अनुत्कटत्वेनोपपद्यते कथमन्यथा तद्भस्मनि गन्धउपलभ्यते
भस्मनो हि पाषाणध्वंसजन्यत्वं ... उपादानोपादेयभावेन ... स्पष्टमेव ... द्रव्यस
जन्यघटध्वंसप्रत्यक्षं मिथ्याज्ञानं ... पद्रव्यं नापि ... निर्विवा
दम् च पाषाणापरमाणोः पृथिवीत्वाज्जात्यपापायाणस्यापि पृथिवीत्वे नैवावस्थापि गंधसाधकाभाव. न
नानारूपवती शुक्लनीलादिभेदेन नैनानामती यद्रूप पृथिव्यामेवम्वते नतुजलादौ नात्र शुक्लस्यैव सत्त्वात् पृथि
व्यां चैकस्मिन्नपि धर्मिणि पाकवशेन नानारूपसंभवात् ... नानारूपेष्वनैकत्रवृत्तित्वमाहापि ... द्रव्य
... जातिमत्त्वस्य रूपनाशोत्पत्तिदृश्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य ... वैशेषिकन्ये पृथिवीपरमाणौ रूपना
शस्य रूपान्तरस्य चैतत्स्वात् व्याप्तन्यायेद्यादावपि ... समन्वय वक्ष्यति ... रसस्तत्र ... द्वि
धोमत ३७ मधुराम्लकटुकषायादिभेदेन षड्विधोरसः स पृथिव्यामेव जले मधुरएव रसः अत्रापि पूर्ववद्रस राम
२

इयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वं लक्षणार्थो बोध्यः । गंधवत्त्वं द्विविधं इति बल्लस्थितिमाजं नतु द्विविधगन्धवत्त्वमि
तिलक्षणं द्विविधस्यव्यर्थत्वात् द्वैविध्यं चैश्च रभासेत्र भेदे नज्ञेयं स्पर्शस्तु स्यात्सु स्त्रियोत्यतु स्माज्ञीन श्वास
अः । तस्याः पृथिव्याः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं वायावपि व्रतेतः स्यात् उक्तम् पाकजः इति इत्यंच पृथिव्याः स्पर्शो
नुष्णाशीत इति ज्ञापनार्थं नतु कं च स्तु गन्धः पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रं लक्षणम् आधिक्यस्यैव यद्यात् यद्यपि पाक
जस्पर्शे पटादेरप्यस्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं बोध्यः । नित्यानित्या च साद्वैधा नि
त्या स्यादनुलक्षणा । २९ अनित्या तु तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ३
सा पृथिवी द्विविधा नित्यानित्या चेत्यर्थः । अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या तदन्या परमाणुभिन्ना पृथि
वी द्व्यणुकादि सर्वाप्यनित्येत्यर्थः । सैवानित्या पृथिव्येवावयवयोगिनीत्यर्थः ननु अवयविनि किं मानं परमाणुपुंजैरेव
उपपत्तेः न चैकः परमाणुर्न समीक्षितः प्रत्यक्षः स्यादिति वाच्यम् एकस्य परमाणोः प्रत्यक्षत्वेऽपि मनसैक स्या
प्रत्यक्षत्वात् [illegible] एकस्य केशस्य दूरे प्रत्यक्षत्वेऽपि तन्समूहस्य प्रत्यक्षत्वेन चैकः स्थूलो घट इति बुद्धेरनुपपन्नेरि
ति वाच्यम् एको महान्धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः इति चेन्न परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षत्वायोगात्
दूरस्थकेशस्य तु नातीन्द्रियः सन्निधानेन सकलप्रत्यक्षत्वात् न च तत्र [illegible] इव परमाणुपुंजस्यान्यत्न [illegible] प्रत्यक्षत्वेपि

सि
उ
२

विरोध इति वाच्यम् महदपस्य द्रव्यानुपाराभ्यात् व्यापाभावत्तु रूपादिसत्वेऽपि कदाचिद्द्रव्यत्वप्रसंगात् नचानि
त्यप्रत्येकदीका च महद्रव्यद्रुहनमननेद्रव्यरूपमोन्याधिक्रिनिवाच्यम् तमनत्त्वं न:पातिभिर्द्रव्यद्रहनावयवे. स्थूलद्रहनो
त्पत्तिप्रसंगाभावात् नचावद्रव्येन द्व्यणुके नकथं द्रव्यपत्रणारेसोरन्यानितिनिवाच्यम् मनोभवेन द्रव्यत्वमद्रव्यत्वेनाक्
स्यचित्वभावाद्योवक्तमहे परंतु महत्वाद्रूनरूपादिकास्तासमुदायवज्ञानं द्रव्यत्वनङ्गावे चाद्रव्यत्वम् नचाक्षप्रसोऽतेनम
हित्वात् प्रत्यक्षेनतु द्व्यणुक[illegible]ज्ञातात् नहि तस्मिन्नेपीदं समभवनियरमाणोमहत्वाभावात् इत्यत्वोवयविसिद्धौ तथा
नुन्यविविनाशयो प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् नेवांशाद्यवयवधारायामनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसंग.
मन-कचिद्विश्रामोवाच्य: यत्रनु विश्राम स्तस्यानित्यत्वेऽसमवेतकार्यानुत्पत्तिप्रसंग: स्याद् तस्य नित्यत्वम् नम
परिमाणाभावात् नम्यस्य द्व्यणुकमात्रेदेवि क्रांत [illegible]नियाणुपरिमाणनार[illegible]चित्[illegible] श्रोतनाम त्रोनि मध्यपरिमाण
त्वसिद्धि नचत्रसरेणावेवविश्रामोऽस्तु इति वाच्यम् त्रसरेणु सावयव चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवय
वसिद्धौ तत्र त्रसरेणवयवा. सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धे: न चेदमप्रयोजकम् म
हकत्वमहत्वप्रत्येन कद्रव्यस्य सप्रयोजकत्वात् नचैवं तत्क्रमेणतद्वयवधारापि सिद्धेदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेनत
दसिद्धेरिति सा च त्रिधा भवेदिति सा कार्यरूपा पृथिवी त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदादित्यर्थ. मनदे हमुदाहरति
विशिताविभवेद्रूहमिति वेताल काणां विषया हाण काठिन्यमुदाहरण: योनिजमयोनिजं चेत्यर्थ: योनिज

राम:
२

मपि हि विधत्तरापुत्रमरणे तेचेति जरायुजमानुषादीनां अस्यत्संसर्गीनां अयोनिज स्वेदजो द्भिदादिक स्वेदजः कृमि
दंशाद्या उद्भिदस्तृणगुल्माद्याः नार्श्किं गात्रशरीरमप्यवयोनिजं न च मानुषादिशरीरं पार्थिवमेव किं मानमिति वाच्यम् गं
धादिमत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात् नैव क्लेदोष्मादेरप्याद्यप्यमादिक मपि स्याहितत्वात् नव्यासनिमल त्वपृथिवीत्वा
दिना संकरप्रसंगात् न च समर्हि मलत्वादिकमेव जास्तु न तु पार्थिवत्वमिति वाच्यम् क्लेदादीनां शरीरस्यैव पार्थिवत्वेन
ज्ञानात् गन्धाद्यपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धे. तेन पार्थिवादिशरीरत्वं नानां नानिमित्तत्वमाश्रयेणोद्धृतम् शरीरसंज्ञानानि. पृ
थिवीत्वादिनामसंकरात् किंतु चेष्टाश्रयत्वं नामलक्षणं प्रयत्नवाप्ति. न च देहत्वादि शरीरत्वे किं मानमिति
वाच्यम् आध्यात्मिक वायुसंबंधस्य प्रमाणत्वात् नैवं किं मानमिति चेत् भुक्तान्नपानादिगनाडीनां नदनाथनु.
न यदि हस्तादौ शरीरत्वं स्यात्तदा तस्मिन् भग्ने तदात्मा च यत्र विलीन न दिशेषधारणीये न च समग्रशरीरे चेष्टा न स्यात् न स्याप्तिरिति
वाच्यम् नाहं पौ प्रमाणाभावात् अवयवावच्छेदेन चेष्टा च दन्या वयविशरीरे द्व्यत्वस्या व्याप्यजातिमत्वं अन्त्यावयविमात्रवृ
त्तिसत्त्वावहृत्तिर्जातिमत्त्वं वा शरीरत्व तत्र मानस्तु तावदेव जातिजातिमात्रं प्रलक्षणसमन्वय. न च नृसिंहशरीरे
पलक्षणसमन्वय नरनरसिंहस्येक जातिहानिप्रसंगात् जात्यभावात् न स्तोयेन नरशरीरे वृत्तिसत्त्वादि वत्त्वस्यापि जाति
त्वाभावादिति वाच्यम् कल्पभेदेन नृसिंहशरीरस्य नानात्वेन नरसिंहजात्यालक्षणसमन्वयात् इन्द्रियमिति ग्रायो
द्रियं पार्थिवमिन्द्रियं. पार्थिवत्वं किं मानमिति चेत् इदं घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् कुं

ओं
सि॰मु॰
२२

कुसुमगंधाभिव्यंजकपवनादिषु जलादौ गन्धवत्त्वं ... पृथिव्यामेव गन्धवत्त्वमिति भावः। ... इति निर्गलितार्थः ...
स्वस्य तद्व्यंजकत्वात् ... नन्वेवं ... जले ... कुसुमगन्धाभिव्यंजकत्वात् यद्यपि
... वायुपवनीतसुरभिभागस्य ... घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धव्यंजकत्वात् ...
... व्यभिचार इति वाच्यम् ... विषय इति उपभोगसाधनं विषयः सर्वमेव हि कार्यजातं
... उपभोगं ... नहि ...
... शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयत्वेपि ...
... जलं निरूपयति वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ...
... सिद्धान्ते ... नित्यानित्यत्वे ...
... तथा ... परमाणोर्जलत्वेन ... अनित्यत्वं ...
... सिद्धान्ते ...
नित्यत्वं ... जाति ... शुक्लरूपं ... शुक्लरूपवत्त्वं ...
... समानाधिकरणरूपवद्वृत्ति
... व्याप्यजातिमत्त्वं शीतेतरस्पर्शवद्वृत्ति ... व्याप्यजातिमत्त्वं ... रामः
... अस्पर्श ...
... व्याप्यजातिमत्त्व ... २२

२२

नामिव्याप्तिः ननु शुक्लरूपमेवेति कुत कालिंदीजलादौ नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न नीलजनकाभावाद्यौदिकृ
या- पृथिवीत्वस्याभावात जलेनीलरूपासंभवात कालिंदीजले नीलत्वप्रतीतिस्त्वाश्रयोपाधिकी ग्रन्थेश्वपि
निविद्विप्रेपपत्तीमापत्तेथि अथ जलस्य माधुर्यं किं मानं तिक्तस्य रोपोपि तत्तजलानुभूयते न चनारकेल
जलादौ माधुर्यमुपलभ्यते एव जिह्वाव्यम तस्याश्रयोपाधिकत्वात अन्वयाजेवीः करवीरमादा‌सन्न सोपल भ्य
रसादि मत्वमपि स्यादिति चेन्न हरीतक्यादिभक्षणस्य जलरसव्यंजकत्वात तच्च हरीतक्या हेतजलोपसंयोगादुसा
तरोत्पत्तिरितिवाच्यम कल्पनागौरवात पृथिवीत्वस्यास्याद्दिमनेकुना व्यौबदकत्वाच जलेनासंसिक्कजवीरस्य
तदोषस्यतयोपाधिकतया पूर्वमिः एवं जलस्पर्शस्पर्शनिवकत्वादेवृष्टिर्दरफ अस्तत्वं नत्वमलसंवायोधावजन्यं
द्वाराषेनोपलब्धिरसत्वाननंतिर्मितिग स्पर्शंच च्रस लिलस्पर्श तेज सयोगज्जले उष्णस्पर्शातिरोपाधिकीत्य
देवजनपाकाभवात तस्वस्त व्रद्रवत्वंमुसांसिद्धिकमुदाहरणम ४ जलादावपि तदनमग्निमलस्वेवचोह जन्लो
स्य च स्नेह समवायिकारणत्वात तेन जलपवस्नेह इति अनुव्याप्त त्वमिति सांसिद्धिकद्रवत्वत्वेजातिविशेषः
यन्नलस्नेहस्तद्यस्ति न्न तत्क्षमावक दक मधिति देवे तिभाय- तैलादावपि तैलस्नेहवत्वात स्नेह प्रकर्षेणाच
दहनानुकूल्यमितिवदंते नित्यमादिपृथमवत्किनु देहमत्वातिने इंद्रिय रसनेति सिंधुभिमादिविषयोमन ४
पृथिव्याइवजलद्वयम् तथाहि जलं द्विविधम नित्यमनित्यंच परमाणुरूपंनित्यम द्यणुकादिसर्वमनित्य

सवयवसमवेतश्च अनित्यमपि त्रिविधं च शरीरेन्द्रियविषयभेदात् पृथिवीलोकविशेषवत्तमाह किञ्चिति अ
योनिजमेवेत्यर्थः जलीयशरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धं इन्द्रियं रसनमिति जलीयमित्यर्थः तथाहि रस
नेजलीयगन्धाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् मकरन्दाभिव्यञ्जकोदकवत् रसनसंनिकर्षेव्यभिचारवारणाय
पदद्वयं तदेव विषयमुपदर्शयति सिन्धुरिति सिंधुः समुद्रः हिमं तुषारः आदिपदात्करकासरिदादि सर्वोपि गृ
ह्यः नन्वहिमकरकयोः कठिनत्वात् पार्थिवत्वमिति चेन्न उष्मणाविलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्
यद्रव्ययद्रव्यध्वंसजन्यध्वंसप्रतियोगि तत्तद्द्रव्यम्प्रकृतिकमिति व्याप्तेः ननु [illegible] विशेषेण इन्द्रियप्रतिरोधात् कठिनत्वादि
प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् तेजोनिरूपयति स्पर्श उष्णः तेजसस्तु उष्णस्पर्शो निरूपितः इत्यर्थः इत्यन्ये
अन्योन्यास्य स्पर्शस्यानुष्णाशीतत्वे वाय्वादिस्पर्शान्तरविशेषणं तस्य परमाणुमात्रवृत्तित्वात् तु
उष्णस्पर्शवत्त्वं तेजसो लक्षणं किरणादाव्याप्तिरिति वाच्यं तत्र उष्णस्पर्शस्यानुद्भूतत्वात् किन्तु नरके योनिजं नाभि
धानमयोनिजमेव किरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् किरणादौ वायुतेजसो अन्योन्यस्य स्पर्शाभिभव वे
खानेरसरूपत्वे किरणादौ चपार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् उष्णस्पर्शस्यानुद्भूतत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणेन स्यादिति चेन्न
चन्द्रादीपस्पर्शेनधर्मिग्राहकसंभवात् शब्दसंयोगवदितिरिक्तमिश्रणं चन्द्रकं रूपमभिभूतं किन्तु तदीयशुक्लत्वमभि
भूतमित्यन्ये नेमि [illegible] त्कसुवर्णमनिष्पत्त्यादिवत् पूर्ववत् २२ सुवर्णादि तैजसं न नमिलं त्वात् नवनीतमिव इत्यनुमानाच्च

स्यत्वं लक्षणद्वयस्यापि पूर्वेणाप्यनिर्व्याप्तिरिति बोध्यम् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिर्द्रव्यत्वसाक्षा
द्व्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् पूर्ववदिति जलस्येत्यर्थः तथाहि नित्यं द्विविधं नित्यमनित्यं च परमाणु
रूपमनित्यं तदन्यत् नित्यमवयवि च तत्र नित्यं त्रिविधम् शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेवेति तत्र स्वर्गलो
के प्रसिद्धम् (अत्र योनिजत्वाभावात्) इन्द्रियं नयनम् तच्च तेजसः परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरू
पव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वात् परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्व
व्यभिचारवारणाय परकीयरूपेति स्वयं प्रभायाः दृष्टान्तसम्भवादात्मपरकीयेति नदेयं वस्तु सन्निक
र्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सति विषयद्वयेति विशेष्यमतः ननु सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मान
उत आदि अनुमान मिति चेत् सुवर्णं तैजसम् सति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे द्रवत्वनाशानधिकरणत्वात् यथा पर
थिवीति नचात्र योजकं पृथिवीत्वं पार्थिवस्य नलसंयोगनाशप्रत्यात् ननु पीतिमगुरुत्वाभ्यां पार्थि अर्थापत्तस्य चूर्ण
विस्यापि तादात्म्येन व्यभिचार इति चेन्न अत्यन्तानलसंयोगे सति रूपस्य नाशकत्वात् अपरे तु पीतमणि
यस्यात्यन्ताग्निसंयोगे पिङ्गपरावृत्तिरपेक्षत्वात् प्रतिबन्धकं विजातीयद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अग्निसंयोगी पीतिमा
गुरुत्वाश्रय विजातीयद्रवत्वप्रतिबन्धकद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगे सति पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकर
अर्थिविद्वत्कोदि १४

तो॰
सि॰मु॰
२३

लाभावे तद्रूपत्वमप्रसक्तमपीति पदार्थत्व तस्य च पृथिवीजलभिन्नस्पर्शवत्त्वनियमभावात् वायुभिन्नत्वमिति स्पर्शपाक॥
जोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवनमिति ॥ २२ ॥ वीर्यं गमनमत्राभेदेऽपि ॥ स्पर्शादिलिंगकः ॥ पूर्वं वक्ष्यमाणस्य अनुष्णा
शीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् तद्भ्रमः स्यात् पाकज इति अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तं अनुष्णाशी
त इति एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो ... स्मिन्निति ॥ अनुमानं च तावच्चैतदेकं वायुत्वमिति भावः ॥ एवं वायु
स्पर्शादिलिंगकः ॥ ननु हि स्पर्शाश्रयत्वाद्विभाव्यमानः विभिन्नयोरस्य ... तेन नाशादौ ...
न्याया ... यथा ... वायुः प्रत्यक्ष ... वायुर्द्विविधः नि
त्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यः ॥ तदन्योऽनित्यः ॥ सावयवत्वात् पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्र श
रीरमयोनिजं पिशाचादीनां वायवीयतत्त्वावयवीयशरीरं पार्थिवभागोपष्टम्भाद्भोगक्षमं ...
दीनां ... इन्द्रियं स्पर्शग्राह
कमिन्द्रियं त्वक् ... स्पर्शस्य व्यञ्जकत्वात् ... व्यञ्जक
वायव विषयं दर्शयति प्राणादीनां महावायुः पर्यन्तो विषयो मतः ॥ यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधः स
चतुर्विधः प्राणादिरित्युक्तं ... एक एव सन् ... नाना स्थान

राम
२३

वशात्सुखनिर्गमनादिनानाक्रियायमानुज्ञानानुसंशोलभनइति आकाशनिरूपयति आकाशस्यगुविशेषः श
ब्दोवैशेषिकोगुणः २४ आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकनजातिः किंतुशब्दाश्रयत्वमेवोपाधि
कः। निकथनंतुविशेषगुणांतरव्यवच्छेदायप्रत्येनप्रमाणमपिदर्शितं नथाहिशब्दोगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहि
रिंद्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत्वात् द्रव्यसमवेत गुणश्चान्ययोगवद्वित्वमनुमानेनप्रत्यक्षद्रव्यसमवेतत्वसि
द्धि शब्दोनस्पर्शवतादिविशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणाकत्वाभावेअकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्
सुखवत्पाकजरूपादौव्यभिचारवारणायसत्यंतं परमाण्वादौव्यभिचारवारणायकारणगुणपूर्वकेति जलपर
माणुरूपादौव्यभिचारवारणायप्रत्यक्षेति शब्दोनात्मादिकालमनसांगुणः विशेषगुणत्वात् रूपवन्नात्मविशेषगु
णः बहिरिंद्रियग्राह्यत्वात् रूपवदित्यवशिष्टाधिकरणं नवमंद्रव्यंगगननामकंसिद्ध्यतीति ननुतादृशद्रव्यसुस
स्यशब्दकल्पनेस्वबाधोकारणगुणपूर्वकः शब्दउत्पद्यतोनिमित्ताद्यत्व नयायस्पर्शवत्वाभावेनवायुविशेषगुणत्वा
भावात् नत्वंचपरीरस्यविषयस्यचाभावादिशिवंदर्शयति इंद्रियंमनुषेच्छोत्रमेक मन्त्रमुपाधितं न्वाकाशस्य
वयादेकेसिद्धं श्रोत्रमनुपुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशस्यादनन्याह एकस्यापीतआकाशः एकः सन्नुपाधे
कर्णशष्कुल्याभेदाद्भिन्नं श्रोत्रात्मकोभवतीत्यर्थः कालनिरूपयति अत्यादिव्यवहारजनक कालः नवमात्रादर्शी

श्री
मि.मु
२४

पितुमाह त्वगत्वाभावश्चेत्तन्न तथाहि इदानींमिह इत्यादि प्रतीति सर्वत्र परिस्पंदादिकं उपाधिविषयीकरोति महास्पंद
वति स्पंदादिविनापरोद समवाये वा त्व तत्कालयोगादि ने संभवति प्रतीतिका ल एव संबंध : घटकः कल्पते इत्यंच तर
स्यान्यपत्वे सेव्यकत्व प्रभाणोल रवदति परापरत्व धीहेतुः परत्वापरत्व बुद्धेरसाधारणं निमित्तं काल एवं परत्वापरत्वयो
रसमवायिकारणसंयोगाश्रयो लाघवादिति [illegible] परत्वापरत्वयोः कल्प्यते इति भावः नन्वेकस्य कालस्य सि
द्धत्वात् दिनमासवर्षादि समवायो न स्यादतआह जन्यानां इत्यादि उपाधिनः कल्प्यते किंवा पितृ उपाधिभेदात् क्षणादि
व्यवहारविषयः उपाधिस्तु [illegible] विभाग प्रागभावो वा [illegible] विभागो वा पूर्वसंयोग
ध्वंसो [illegible] उत्तर संयोग प्रागभावो वा उत्तर संयोगावच्छिन्नं कर्म वा न चोत्तर संयोगानंतरं क्षणव्यव
हारो न स्यादिति वाच्यम् कर्मांतरस्यात्त महापूर्वं लपरिच्छन्न [illegible] सत्त्वात्
यः दिनादिव्यवहारस्तु तत्र द्युमणि [illegible] इति दिशं निरूपयति दूरान्तिकादि धीहेतुरेकानित्या दिगुच्यते [illegible]
भौतिकत्वं च दैशिक परत्वापरत्वे च बोध्यम् नतु [illegible] साधारणं [illegible] दैशिक परत्वापरत्वयोः समवायिकारण संयोग
श्रय [illegible] साधवादेका दिक सिद्धा इति भावः नन्वेकेव दिक् [illegible] प्राची प्रतीच्यादि व्यवहारः कथमुपपद्यतामत
आह उपाधि भेदादेकापि प्राच्यादिव्यपदेशभाक् [illegible] सन्निहिता व्यादिक सानस्य [illegible] रामः
२४

ज्ञानी इन्द्रियाधिष्ठातृत्वानीति एवमात्मस्वरूपं सम्भवति सम्भवतीत्यादि गुणी नित्यत्वादिगुणवाची सर्वत्रैव
वर्णाश्रमेन स्मरन. स्थित: इति निगमात् आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता आत्मा तज्ज्ञानिस्तु
सुख: स्वाभिसम्बन्धिका रणानां च करणत्वासिद्धाविति इन्द्रियादीनामित्येव सुखादि रूपकारणभावा
त्मनस्सुखदु:खाद्युपलब्धि: नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावच्छिन्नभावनियमत्वस्य प्रयोजकत्वात् स्वपरेतरैश्च
रेताज्ञानिनां स्वकमनाभावात् न चैकदा नानाबुद्ध्यापत्ति: ज्ञानवत्त्वेन विभजन्नुद्दिशति इन्द्रियाणीति इन्द्रिया
णां शरीरस्य च चैतन्यं परमार्थतोऽनन्यपातक: यदाहमात्मनि सुखमनोभूतं स्पृष्टवानीत्यादि प्रमायाः नियतत्वमेव तदानिशु
तिपक्षे श्रुतिप्रमाणस्य शरीरादिभिन्नतात्मतीतिगोचरत्व इति प्रतिपादयितुं न युक्तानेकभिन्नप्रमाणे दर्शयति मे
इन्द्रियसम्बन्धे रूपादीनां चित्रादिकरणानां करणमेवेतरापत्तानुपधानेऽपि चेष्टा बहूनामिन्द्रियाणां करणा
त्मनश्चिन्तनं निरोधात् लोकप्रधानेनोपपद्यते तद्व्यतिरिक्त: कर्त्ता कल्प्यते ननु शरीरस्यैव चक्षुरादिमत्त्व
तत्त्वात् शरीरेषु चैतन्यं मतेष्वभिचारत: नन्वेवं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां तन्मत एवमस्तु शरी
राणामपि नेन्द्रियकाले प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धिरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य
स्थविरे स्मरणानुपपत्ते: शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्वशरीरोत्पन्नसंस्का

वे॰
सि॰मु॰
२५

रणद्वितीयशरीरे संस्कारअनुपलम्भ इतिवाच्यम् अनुभूतस्य संस्कारस्य मायागोचरत्वात् स्वशरीरेचैवमन्ये बालकस्य
स्तनपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् मन्यते नु
जन्मान्तरानुभवेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः नतु जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्येतेति वाच्यम् उ
द्बोधकाभावात् संस्कारनाशाद्वा अत्र जन्मान्तरानुभूतमेवोद्बोधकं कल्प्यते॥ इत्थं च संस्कारस्थानादिस्तनपा
नात्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासंभवात् नाशासंभवतीति बोध्यम् ननु घटादीनामेव ज्ञानादि
कं प्रतिकारणत्वं कल्प्यं चास्तु किं विशेषसाधकाभावादनन्याह न चात्मैवद्वियाभावादुपपद्यते चात्मन्यमित्यर्थ
उपघाते नाशोऽसति चक्षुरादीनामेव कर्तृत्वं स्यादिति पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुरभावे स्मरणानुपपत्तेः अ
नुभवितुरभावात् अन्येनानुभूतस्यान्येन स्मरणासंभवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्यकार
णभावादिति भावः ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मा भूत् मनस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यादतआह मनोऽपि न तथा ज्ञा
नाद्यनुपलब्धेर्न मनश्चेतनं ज्ञानादीति मनसो ज्ञानाद्यतीन्द्रियं स्यात् तस्य देह सुखादेर्मनसो ज्ञानं स्यात्
सुखादिसत्वेऽनुपपत्तिरिति यथा चमनसो गुणत्वं तथा चाग्रे वक्ष्यते मनश्च तु विज्ञानमेवात्मा तस्य
स्वतः प्रकाशत्वरूपत्वात् ज्ञानं सुखादिकं तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादिकं क्षणिकत्वे पूर्वपूर्वेता

सि॰
रत्न
२५

म स्योग्रविज्ञानेऽनुपपन्न मुग्धप्राय [illegible] निर्बाधत्व [illegible] पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्का

[illegible] विज्ञाने सेऽज्ञानत्वोत्पादपर्यन्त [illegible] यदि [illegible] विनिग

मे [illegible] सुषुप्त्यादिषु [illegible] नुपपन्न इति चेन्न तस्या [illegible]

भावो [illegible] विज्ञानस्यापि [illegible] विज्ञानव्यतिरिक्ते [illegible] भावादि [illegible] घटादेर

नुभूयमानस्य [illegible] त्वात् आकारविशेषण [illegible] विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारो [illegible]

ज्ञानात् तर्हि [illegible] विज्ञानव्यतिरिक्ते नातिरिच्यते [illegible] नीलाकारा [illegible] आकार स्या [illegible]

[illegible] विज्ञानस्याविशेषात् [illegible] विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विज्ञानानामेक [illegible]

[illegible] सम्भवति [illegible] संक्रमः सम्भवति [illegible]

वासनासंक्रमप्रसङ्गात् [illegible] नियामक इति वाच्यम् [illegible] संक्रमासम्भवापि [illegible]

[illegible] इति चेन्न [illegible] संस्कारानन्त्यप्रसङ्गः [illegible]

विज्ञान [illegible] कल्पन इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च [illegible] क्षणिकशरीरस्यैव चेतन

त्व [illegible] मानाभावाच्च बीजादावपि सहकारि [illegible] मेवोपपत्ते

[illegible] विज्ञाने [illegible] मात्मा [illegible]

[illegible]

[illegible]

श्री
सि॰मु
१६

सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभिर्भेदयतीति चेन्न तस्य सविषयस्यासम्भवस्य दर्शितत्वात् निर्विषयस्य ज्ञानत्वे
मानाभावात् सविषयकत्वस्याप्यनुभवात् ज्ञानभिन्नो नित्यत्वात्मेति सिद्धं मत्संज्ञानमितिज्ञप्य
परजीवेषु नोपपद्यते ज्ञाताज्ञानसुखितासुखित्वादिभिन्नो नानात्मा इति सिद्धान्तन भोक्तृत्वं भेदः अन्यथा
बंधमोक्षाद्यनुपपत्तेः योगी सर्वभेदबोधकोऽपि वेद सोऽपि तद्भेदेन तदीयप्रतिपादयन्नास्तीति अभेदभाव
न ब्रह्मतिगमयमितिवदति सतएव सर्वप्रवाताम समस्विता इति श्रुयते ब्रह्मोपासनाज्ञान निहत्वात भेद
जायमद्व्यपि न मे स्वानिषेधेन नाशयेयात् भेदनाकेदिदिव्यविकिदृशं स्वास्थ्येन न च हितमपि न प्रपन्नी।
तिवाचम तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावे विमत स्वरूपं तदिति यत हित्वाभावेऽपि हयात्मकोऽपि
नि सुखचत्वात् निच्यात्माभविवक्षितगोलकमत्वसन्वत्वमिति चेन्न एकत्वाभावात् क्षिप्रयात्मकोहि
त्वभिन्नपृथक्त्वान् प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्नेगंधइतिवद्भयंनेकभिन्नस्वसर्वसिद्धत्वात् यो
पितदात्मीयमम प्रतिपादक आगम सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति सपरार्धिके पुरे लिख
ये रजःसंहृत्य विवत् स्वजेषु निरंजन परमसाम्यमुपेति इति श्रूयते दूष्यदोषविज्ञानसुखत्वात् किंतुज्ञा
न दाम्भ्यः निर्मविज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः प सर्वज्ञ दिल्याद्यनुरोधात् राम १६
सकटेति

[illegible]

आनंद इत्यस्यायमानन्दत्वमित्यर्थः आनंदोपि दुःखाभावेउपचर्यते भा[illegible]सुखी संवृत्तो हमिति वत्स्य
त्सुखानुत्पन्नानं दोतुष्णामानंद [illegible] इति क्रमेण । नचि[illegible]नेमुख्यमेव हि कुतो नार्थः इति चेन्न कथ
कल्पनायां प्रकरणीयविरोधान् आनंदमित्यत्र मत्वर्थीया चप्रत्यय [illegible] प्रकृति कर्त्रोपुरुषपुरुषः । पत्ता
स्वरूप किंतु चेतन[illegible] नाभिमानिकार्ये तयापना[illegible]स्मादित्याकाशात्मा नस्य बुद्धिगत
चैतन्याभिमान्यप्यानु पपत्स्यात [illegible] बुद्धिप्रपञ्चे परिणाम [illegible] नित्युच्यते तन्न तस्मात्याम्या
पुरुषस्य समरस [illegible] बुद्धि [illegible] नैवप्रतिपादनाहत्याद्भिना संबध पुरुषेकत्वे अभिमानात्स्वत्र चैतन्याभि
आनंदमयभेदापुरुष [illegible] इति मंदः पुरुषोपराग बुद्ध [illegible] नप्राप्ति चेतोति क द [illegible]
राग । इति [illegible] भिन्नाभिन्न द [illegible] निमाऽरूपे [illegible]
यापराः । तेना [illegible] बुद्धिमत्व [illegible] ज्ञानवत्तु [illegible] भवध द [illegible] त्वकल्पना [illegible]
ति ज्ञानवस्तुनबदु [illegible] धर्माधर्मा विबुद्धि [illegible] सामानाधिकरण्यमप्रतीत नच बुद्धि [illegible]
मनुष्यत्व रूपत्वादि भोगात्मामि [illegible] सामानाधिकरण्यप्रतीते । तद्विभिन्नाभाषाद्भ चेतनोहं कारोमीति
प्रतीतेश्च तन्मांशेभ्रमः इति चेन [illegible] नित्यत्वाभ्याम् [illegible] त्यवृत्ते [illegible] साभाया [illegible] रीमान्सारापत्ति

[illegible]

अचेतनाया प्रकृतेः कार्यत्वाद्बुद्ध्यादि चेतन्यं कार्यकारणयोरुक्तत्वादितिचेन्न आसिद्धेः कर्तृजन्यत्वे [illegible] नाभावात् वीत
रागजन्मादर्शनात् [illegible] निमित्तमनादेर्नाशाभावान्नित्यत्वं तत्किं प्रकृत्यादिकल्पनेन न च प्रकृतेः क्रियमाणानि गु
णैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्यनेन विरोधः [illegible] प्रकृतेर्[illegible]गुणैरिच्छ
[illegible] इच्छादिभिः कर्ताहमिति [illegible] कर्ता [illegible] आत्मानं केवलं तु [illegible] भगवतो [illegible]
[illegible] धर्माधर्माश्रय इति [illegible] शरीरं [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible]
[illegible] अनुमीयत इति [illegible]
[illegible] अनुमीयते तथा [illegible]
[illegible] मनोमात्रस्य
[illegible] न
[illegible] द्विविधमुपपादयति [illegible]
[illegible] ईश्वरश्च

[illegible] प्रमाण [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रपञ्चयति ॥२॥

नमः
७०

न्यसत्तु मत्वस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति [illegible] अत्र यथा [illegible] ज्ञानं [illegible] अनुमितित्वव्या
[illegible] तो साहश्य [illegible] ज्ञान [illegible] अनुभव [illegible] व्याप्तिः [illegible]
[illegible] साधारणी परामर्शो [illegible] ज्ञानं अनुमितिः [illegible] परामर्शजन्यत्वादि [illegible]
ज्ञानं अनुमितिः न च [illegible] हेतु [illegible] अनुमितिः [illegible] व्याप्ता [illegible]
[illegible] अनुमितिः [illegible]
[illegible] अनुमितिः [illegible] प्रत्यक्षत्वा [illegible] अनुमिति
[illegible] व्यक्ति [illegible] अनुमि [illegible] जाति [illegible] मिति [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible] ज्ञान [illegible]
[illegible] प्रत्यक्ष [illegible] ज्ञानानुसारात्
गन्धवानिति [illegible] चारइति [illegible] गन्धस्य प्रत्यक्ष [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] गन्धो [illegible] तथा [illegible] विभाग [illegible]
[illegible] क्रियाजाति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

[illegible]

सुवर्णमयमेव कथं [illegible] एतानि [illegible] तथाहि आलोकसंयोगः [illegible]
चक्षुःप्रभृति तथा समवायसंबंधेन [illegible] समवायसंबंधेन [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षं समवायसंबंधेनेति [illegible]
[illegible] रूपान्तरं [illegible] दृश्यते [illegible] भिन्न [illegible]
[illegible] तथा [illegible] प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible] तथा [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षे [illegible] प्रमाणाभावात् किंतु [illegible] कारणत्वात्
[illegible] किंचित् [illegible] भिन्नविषय [illegible]
[illegible] गुणत्वस्य [illegible]
[illegible] प्रभाया [illegible] भावेन [illegible]
[illegible] प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible] ज्ञानसामान्यकारणमिति स्पष्टं [illegible] ज्ञानजन्य
[illegible] अनुभवत्वेन [illegible] नाद्यः [illegible] तथा

ति०

प्रत्यक्षे चक्षुरादिनोपनयनः मनोयोगस्य हेतुत्वात् सर्वत्रोपलब्धत्वात् कालादिप्रत्यक्षज्ञानं चेत् अभावादेरनुमानं प्रसङ्गात् ज्ञाना
भावे चाक्षुषत्वे नोपनयस्य प्रतीतिव्याप्तिज्ञानाभावादेवानानुमितिः माहृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिः शब्दज्ञानाभावान्न शाब्दबोधः
नुभवसामग्र्यभावान्नानुभवः उद्बोधकाभावान्न स्मरणमेव मुमुक्षुप्रवृत्तिकालोत्पन्नत्वादिदं च ... तत्त्वमेवनात्मनः
श्वतद्ग्रहणात् सदामीन्द्रियजन्यमानाभावात् मुमुक्षुप्रत्यक्षकाले निर्विकल्पकमेव नियमेन तथापदेऽस्याभिप्रायसमाभा
वात् ...ज्ञानमेवाभावेऽपि सयोगस्य घटादिकौ ... मनन्यादिप्रत्यक्षकाले ... प्रत्यक्षत्वात् विषयत्व
क्षयोगस्याभावात् सयोगस्य घसत्त्वात् पञ्चम्युत्ति ... मधिवानुपपत्तिरिति ... विशेष्ये ... नोपगम्य
विशिष्टे चाक्षुषादिसामग्र्या ... नादि प्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् ... इति ... मनुप्रत्यक्षेण ...
योगस्यतान्ह ... कल्पकवाच्यादिप्रत्यक्षकाले ... सयोगाभावात् ... त्वादिमिति ... नुत्पत्तेः
निर्विकल्पकमिति क्रमेण मनोऽनन्यप्रत्यक्षविषयत्वस्य मतिज्ञानकत्वे ... दिकमादिम
ग्राह्य एवमात्मादिर्मनोग्राह्यः किन्तु मनो ... एवं ... निर्विकल्पकस्य
दं सौ इन्द्रियमिथ्यानेषु ... घटस्याकारके घटत्वादिविशिष्टज्ञानं संभवति एवं निश्चयाभ्यास
घटादिज्ञानाभावात् विशिष्टज्ञाने विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वात् तथा च प्रथमं नो घट घट ... विशिष्टज्ञानवगाहे

१८

श्री
सि मु
२८

न

पृथिवीत्वादिजात्या भा... [illegible]

व. ज्ञानं जायते तद्धर्मिविकल्पके न ज्ञानप्रत्यक्षं तथाहि विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं तत्र भवति घटमहं जाना
मीति प्रत्ययात् तज्ज्ञानविज्ञाने प्रकारीभूय भासते ज्ञानेन घटत्वप्रकारेण ... विशेषणतामुपगतं विशेष्य
हि विशेषणं नहि ... [illegible] ... ज्ञानेऽकारणीभि
विकल्पके घटत्वादिप्रकारः तेन घटत्वादिविशिष्टं ... ज्ञानं न सम्भवति घटत्वाद्यप्रकारकं घ
टादिविशिष्टज्ञानं न सम्भवेत् ... [illegible] ... निर्विकल्पकत्वनियमात् ... [illegible]
... [illegible] ... समवायसम्बन्धेन ... [illegible]
... [illegible] ... इन्द्रियकरणमत्र ... [illegible]
इत्यनुभूयते इन्द्रियत्वं न जातिः पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् अपि त्वनुभवेन ... विशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञान
कारणमनःसंयोगाश्रयत्वं ... आत्मादिवारणाय ... विशेषगुणस्य श्रोत्रेऽपि सत्त्वात् ... विषे
... [illegible] ... उद्भूतत्वं जातिः शुक्लत्वादिना साङ्कर्यात् न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूत
त्वमिति वाच्यं उद्भूतरूपत्वादिना ... [illegible] ... किन्तु शुक्लत्वादिकं व्याप्य ... तदभावकूट
... [illegible] ... विशेषकालादिवारणाय वि
... [illegible] ... इन्द्रियावयवविषयसंयोगस्याधिकाचामतप्रत्यक्षजनक ... इन्द्रियावयववारणाय काला दोषाभाव

॥छ॥ विषयेन्द्रियसन्निकर्षोव्यापार ... [illegible]

... [illegible] ...

सि
मु
२८

इन्द्रियेणान्त्रिकर्षं घटरूपस्याक्षुणिभिरजनात् संयोगाश्रयस्य ... र्थोप्याग्रहणमतः पोक्तानकारणानित्यपिमह
भावग्रहणमितिग्रहणाभावकारणात् ग्रहणाभावग्रहणात् चक्षुर्विषयद्वितयसच्छेद्व्यापारः सोपिषड्विध व्या
पार. सन्निकर्षः षड्विध सन्निकर्षमुदाहरणाव्यापारदर्शनेति द्रव्यग्रहणम् संयोगात् संयुक्तसमवायनं द्रव्यगुणं
मेवतानीन्द्रियस्य समवायात् तदादिसमवेतानां द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगजन्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षविषयत्वं
संयुक्तसमवायजन्यं यस्माद्गुणेपि चक्षुस्संयुक्तद्रव्यचाक्षुषप्रतीतिचक्षुः संयोग कारणं द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रतीतिचक्षुः
पृथिवी संयुक्तसमवाय. द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषप्रतीतिचक्षुः संयुक्तसमवेतसमवाय. एवमनुपलब्धिरभिप्रेतव्यं
संकारसमवाय परमाणुनीले नीलत्वं पृथिवीपरमाणौ पृथिवीत्व चक्षुषाकथनं नरहाते तत्र चपरस्परयोः
इतरूपस्यमहत्त्वं प्रयुक्तत्वात् तथाहि नीलपरमाणिरेक परमनीले परमाणुनीले चक्षुषैते तथा चमहत्वं
विशेषत नीलमाद्यद्वैते द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वसमवायप्रत्यक्षे एवं पृथिवीत्वं पिद्दादिकमादायमहत्त्वेन विशेषो
धः. पदार्थे नतदीयस्य समवेतस्य ज्ञानचाक्षुषप्रत्यक्षस्मात् तस्मादुद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुः
संयुक्तसमवायस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वात् सद्युक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षु
षप्रत्यक्षे कारणत्वाच्चाम् इत्यत परमाणुनीलादौ न नीलत्वादिग्रह परमाणुवत् संयोगस्य च महत्त्वावच्छि
न्नत्वाभावात् एवंमाद्यादौ न नत्रादि चाक्षुषं तथा चक्षुः संयोगस्यउपादि चिन्त्य त्वाभावात् ऽचय क्ष

उद्भूत रू०

श्री
सि॰मु
२०

घटस्य प्रत्यक्षे चक्षुरालोकसंयोगः चक्षुःसंयोगस्तत्राश्रयस्तेन तत्प्रत्यक्षाभावात् आलोकसंयोगावच्छि
न्नचक्षुःसंयोगविशेषणीभूतः एवं द्रव्यस्याशेन प्रत्यक्षे संयोगः द्रव्यसमवेतस्याशेन प्रत्यक्षे संयु
क्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्यांशेन प्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः चक्षुरादिमनस्त्वावच्छिन्नेतस्तु तत्प्रत्य
वच्छिन्नात् चक्षुर्वेद्ये नो एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेत
समवायः रसप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवायः रसत्वस्य रसनजप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवेतसमवायः कर्णशब्द
स्य समवायः शब्दत्वस्य समवेतसमवायः शब्दप्रत्यक्षे च श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः एवं समवेत
श्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः प्रत्यक्षे लौकिकं अलौकिकप्रत्यक्षमिन्द्रि
यसंयोगादिकं विनापि भवति एवमात्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेतज्ञानप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवा
यः आत्मसमवेतसमवेतज्ञानत्वप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः आत्मसमवेतसमवेतज्ञानत्वप्रत्यक्षे मनःसं
युक्तसमवेतसमवायः कारणविशेषणतायाः तदभावानाम् ग्रहो भवेत् यदि स्यादुपलम्भो इति प्रसक्ते
प्रत्यक्षसमवायस्य विशेषणतया भवेत् ॥ ६१ ॥ अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताहे
तुः वैशेषिकमते तु समवायो न प्रत्यक्षः अभावस्य इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता नानाविधा तथाहि भूतले
घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्याविशेषाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया संख्या

राम.
२०

मादौ भूतलाभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दत्वाभावः केवलसमवायावच्छिन्नविशेषणतया घटाद्यभावः
समवायावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया गन्धत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवेतविशेषणतया एवं कत्वा
च्छिन्नाभावस्तत्वाभावादिविशेषणविशेषणतया घटाभावादौ घटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यद
प्यूह्यं न चास्य विशेषणतात्वेनैकैषस्य गम्यते अन्यथा योग्यात्मासन्निकर्षाच्चात्र भावाद्वाहन्वेतेति यदीति अ
भावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणं तथाहि भूतलादौ घटादिज्ञाने घटाभावादिकं न जायते तेनाभावोपलम्भप्र
तियोगोपलम्भाभावः कारणं तत्र योग्यताप्यपेक्षिता साच प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा तद
र्थ आपत्तियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसंजितं उपलम्भरूपं प्रतियोगीयस्य स उपलम्भाभावः भावप्रत्यक्षे हेतुः न
न्वाहि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्तते तत्र घटश्चेत् स्यात्तर्हि उपलभ्येत इत्यापादयितुं शक्यते तत्र घटाभावादि प्र
त्यक्षं भवति अन्धकारे तु नापादयितुं शक्यते तेन घटाभावादेरन्धकारेन चाक्षुषप्रत्यक्षं स्पार्शनप्रत्यक्षं भवत्ये
व आलोकसंबन्धं विनापि स्पार्शप्रत्यक्षस्यापादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिके तु योग्यतान्तरान्नभवति नन्वत्र प्रत्य
क्षस्यापादयितुमशक्यत्वात् वाय्वादौ रूपाभावः वायौ रसोऽभावः गुडे तिक्ताभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि सु
खाभावः एवमादयस्तत्तदिन्द्रियैर्गृह्यन्ते तत्र तदुपलम्भस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्य

श्री
सि॰मु
२१
इति प्रत्यक्षीयसिद्धांतमुक्तावली

नता अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यताऽपेक्षितेत्यन्यतः समारोपितेऽपि शिलादिभेदग्रहस्तुदेहत्वादिनैव प्रत्यक्षलौ
किकालौकिकभेदेन द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा संनिकर्षा उक्ताः अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविध इत्याह अलौ
किकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा अलौकिकसन्निकर्षः व्यापारः
सन्निकर्षः सामान्यलक्षणा इति सामान्यलक्षणेत्यस्यार्थः तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्व
रूपप्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते तेनेन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं तेनाधम तणादि यत्रेन्द्रियसंयुक्तोध
मादिस्तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकारः तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवंरूपं सकल
धूमविषयकं ज्ञानं जायते अत्र यदीन्द्रियसंबद्धं प्रकारीभूतं भवेत्तदा यत्र धूलीपटले धूम इति ज्ञानं तत्र धूमत्वं
सामान्यं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेनेन्द्रियसंबंधाभावात् मन्मते त्विन्द्रियसंबद्धे धूलीप
टले तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्तिः इन्द्रियसंबद्धस्य चालौकिको ग्राह्य इदं चालौकिके इन्द्रिय
संबद्धे समानमन्यत्रेऽपि ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं सन्निकर्षः किन्तु समानानामभाव सामान्यं तच्च क्वचिन्नित्यं धूम
त्वादि क्वचिदनित्यं घटादि यत्रैको घटः संयोगसंबंधेन भूतले समवायसंबंधेन कपाले वा ज्ञातस्तदनंतरं स
र्वेषामेव तद्घटवतां भूतलादीनां कपालादीनां वा ज्ञानं भवति तेषां बोधः परं तु सामान्येनैव संबंधेन ज्ञायते राम
२१

[illegible] किन्तु [illegible] संसर्ग [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] तेन [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धूमयासपक्षे [illegible] सामान्यलक्षणं व्याख्याक लघुमोपसिनौकालांतरीयदेशांतरीय धूमेनाग्नि व्याप्यत्व सहेक
संभवति तच्छूभ्रमासा त्वलक्षणत्वीकारे प्रमेयत्वेन सकल प्रमेयज्ञाने ज्ञाने सर्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् प्रमेयत्वेन प्रमू
कल प्रमेयज्ञाने जातेपि विशिष्य प्रमाकल परायोगान्न सर्वज्ञता मनेन सर्वज्ञाभावात् एवज्ञानलक्षणायास्वीकारे सुरभिच
दनमितिज्ञाने सौरभस्यभानक धम्यात् यद्यपि सामान्यलक्षणस्य सौरभभान संभवति तथापि सौर
भस्यस्य मामज्ञानलक्षणाया एवं धूमभेन धूलिपटलेन धूमे ज्ञाते तत्र धूलिपटलस्यानुव्यवसाये भानं ज्ञानलक्ष
णायैवेत्यसजो द्विविधं [illegible] शुक्लस्य [illegible] योगिनो द्विविधा
जानाश्र युंजानायोगज धर्मस्यापि [illegible] विधं शुक्लस्य [illegible] योगज धर्म सहायेन [illegible]
लपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हति द्वितीयस्य चिन्ताविशेषोपि सहकारीति प्रत्यक्षं [illegible]
[illegible]
पार तथाहि [illegible]
प्रयति [illegible] इति [illegible]
[illegible] इत्युक्ते [illegible]

कत्वेधूमस्यगौरवमे
मि कल्पकत्वेपिकार
णभावभाइ मन
धूमस्य धीमत्वेइव
मीर धूमसमवेतम
तिज्ञाने विशिष्ट
ज्ञानाभाव वहिरेन
कारणत्वमेवम
हिविशिष्टज्ञानाद
धूमिकतो एवनि
व्याप्तितिविशिष्ट
नवह्नेधर्मस्वत्व
इतिपुनर्हेतुमित्य
वहिस्तत्रवह्नि
एवनमित्यन्तरत्व
दर्शितत्वाधीवेन
ज्ञानाभेदकमहान्
नियमव्याप्तिप्र
पत्वेश्वनरात्
व्याप्यवत्वेवह्नि
व्याप्यधूमनियम
भवति का यैका
भावानिलो व्याप्तेः
गौरवमितिरोध भा वा
अन्तोह धूमगौरवया
वह्नि भावः

समादिकं लिंगमनुमितिकरणमितिवांमितृमपमितानमितिलिंगमात्रानुमितिकरणत्वेसुक्तिमाह अनाग
नाद्दिलिंगेमनस्यादनुमितिकरण मयानुमितिमालिंगकरणस्याप्रामाणागतेनामितकेमयाविलेनानुमितिरि
त्यात् मनुमितिकरणस्यलिंगमस्यमनन्नीमभावाविमियाप्यमापसङ्गज्ञितिमधीपरामर्शउच्यते व्याप्तिविशिष्ट
सपनेलगसद्देवेशिष्ट्यावगाहिज्ञानमनुमितिजनकं मनुमानपरोक्षितज्ञानं यत्रोव्याप्यवानितिज्ञानपाद
अनुमितिमनुपक्षेव्याप्यइतिज्ञानात्पक्षेसाध्यमितिव्याकारिकापक्षोव्याप्यवानितिज्ञानात्यद्य: साध्यवा
त्याकारिकाद्दिविधाद्दविपरामर्शात्यद्य: साध्यवानितिरेवमनुमितिरित्यन्ये अनुवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत
इतिज्ञानं विनापियत्रपर्वतोधूमवानिति प्रत्यक्षतत्तोधूमो वह्निव्याप्यइतिस्मरणेनअज्ञानमदयाद्देवानुमितिदर्शी
नाद्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंनसर्वत्रकारणं किंतुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वे
नकारणमेवंत्राप्यस्यकत्वात्विशिष्टज्ञानमेवोरणोडेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेपिवह्निव्याप्यवानि
तिज्ञानादनुमितिरुत्पत्ते: साध्यव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनहेतुत्वम् किंचधूमवान्पर्वतइतिज्ञा
नादनुमित्यापत्ति: साध्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्यपक्षधर्मताज्ञानस्यसत्वात वह्निव्याप्यधूमवान्प
र्वत नचवह्निप्रमाणसाध्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुत्वावश्च चेन्नस्वव्याप्तिविशिष्टमैत्रस्यप

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत

धूमत्व

निर्णायका

ह्यर्थमेतज्ज्ञानादनुमितिः स्यात् वह्निमत्पक्षीयत्वमात्रव्याप्यताव्याप्यस्यैकप्रकारकं न तु पक्षीयत्वमेतज्ज्ञा
नात् पक्षीयानुमितिरितिरुच्यते महानसकार्यकारणभाव' मध्ये तेषु समवायसंबंधेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म
ताज्ञानसमवायसंबंधेनानुमितिं जनयतीत्यर्थे नानुमानकार्यकारणभावः पक्षे तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षे धर्मताज्ञा
नं च समानकारणमिति च्यते महाकार्यकारणभाव इयं वह्निव्याप्यो धूमवानालोकवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमि
तिः स्यादिति इत्यं चात्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फललमुखगौरवस्यादोषत्वादिति व्याप्तेरुपम्
यात्वाव्यय नैव व्याप्तिं कैव लमाह व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबंधः उदाहृता' साध्येति वह्निमान् धूमादित्यादौ
साध्यो वह्निः साध्यवान् महानसादिः तदन्यो जलह्रदादिः तद्वृत्तिः संबंधः धूमस्यावृत्तित्वं तदा समन्वयः धूमवान् बुद्धिरित्यादौ
साध्यवदन्यस्मिन्नसंबंधः पिठरादौ वह्नेः सत्त्वात् व्याप्तिः साध्यतेन साध्यतेनैव धूमवत्त्वेन साध्यवान्बोध्यः एव
न्यथा तत्संयोगसंबंधेन वह्निमान् पर्वतस्तदन्यो महानसादिः तत्र धूमस्य विद्यमानत्वात् व्याप्तिसंगतत्वापत्तेः
तस्मात् साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् बोध्यः तेन यत्किंचित्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धू
मस्य सत्त्वेपि न क्षतिः एतेन च पर्वते हेतुमाति निरुक्तसाध्यवदन्यावृत्तित्वं चाव्यते वह्निमदन्यस्मिन्नयं भावः वृत्तित्वे धूमस्य सम
वायसंबंधेन सत्त्वेपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः सोऽयं धूम
वत्त्वे वह्निमत्साध्यवदन्यवृत्तित्वादित्यभाव इति व्याप्तिः अथ पिंडे वह्निसंबंधेन क्षेत्रे प्रवृत्तिरित्याह च्छि

त्वसमवायेनातिप्रसङ्गापत्तिरुच्यते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसत्तायाः सत्ताया अनैक्यात् साध्यव
द्भिन्नास्मिन्नवृत्तित्वाभावादित्यलं तथा हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वात् प्रमेयत्वविशिष्टसत्तात्वस्य हेतुताव
च्छेदकत्वाद्व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकरूपेण नवच्छेदकमिति निर्णितार्थः अनुकूलत्वान्वयि निर्णयमात्रे साध्ये
साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः किंच समवायसंबन्धेन तत्र विशेषे साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंब
न्धेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह साध्यवदिति हेतुः किंच विशिष्टप्रतियोगिता साधनेऽत्राधिकरणप
व्याप्तिरुच्यते हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावस्य तथा विरोधो भावः तथा च हेतुमदधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य
मसहेतोः समानाधिकरणव्याप्तिः अत्र पर्यायपदं वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणे पर्वते नादिह्याभावप्रतियो
गित्वेन न वह्न्यादेरस्तीत्यव्याप्तिः न च समानाधिकरण्यं वह्निधूमयोरव्याप्तिरिति वाच्यम् न हि वह्नित्वेन धूमयाभ
मसत्त्वादेकसत्त्वे ऽपि द्वयं नास्तीति प्रतीतेः गुणवानद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः अत्रापि साध्यतावच्छेदकप्रति
योगितानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् तथा च हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताव
नवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति फलितम् ननु तथापि तत्पक्षव्याप्या
तिमहान्पृथिवीत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकापत्तव्याप्यजातिमत्त्वाच्च कृत्स्नाद्युपजातीनामनीलघटादि

श्री
सि मु
२४

यद्विशेषेणाभावच्छेदकत्वमसत्त्वव्याप्तिरिति चेन्न तस्य परम्परया व्याप्यजातिसंसर्गेण साध्याभावच्छेदक-
त्वम् नहि तादृशधर्मावच्छिन्नाभाव व्याप्तिः एवं तादृशसंयोगादिभ्यामत्र साध्यस्य परमाद्ध्वंसेन साध्यतावच्छे-
दकमिति नाव्याप्तिः साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात् प्रकृतस्थले साध्याभावच्छेदकं नाभिन्नं च लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति
वच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकमानवच्छेदकं क्वापि वृत्तिव्याप्यजातिसमानाधिकरणस्य जातित्वस्य व्याप्यत्वे नचान्
रूपव्याप्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि जातित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावान्न हेत्वधिकरणे
हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणाश्रये नेन द्रव्यत्वगुणत्वान्यतरविशिष्टसत्तादिमत्त्वात् सत्ताधिकरणगुण
विशिष्टाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणोऽप्य नेन समवायेन धूमा
धिकरणासंभवस्य विशिष्टाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः अभावप्रतियोगिव्यधिकरणोऽप्य तेन कपिसंयोग
गोपसंयोगस्यादित्यनवच्छेदकत्वेन एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य नाव्याप्तिः नच
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तत्रैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्याधि
करणे गुणादौ वर्तते स्वाश्रयसमवायेन वृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणगुणादौ संयो
गस्याभावात् स्वप्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं विना दिशा वाच्ये हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्ति हम
२४

नतिप्यादि [illegible] प्रतियोग्यनधिकरण [illegible] व्याप्यत्वमनपेन

प्रतियोगि [illegible] प्रतियोग्यनधिकरणाली [illegible] प्रतियोग्यसमधिकरणाप्रतियोगिताव
वच्छेदकाव [illegible] नधिकरणोयोऽभावः तेन विशिष्टसत्ताभाव [illegible] अत्यधिकरणत्वादेविशिष्टसत्ताभाव
प्रतियोगितावच्छेदकरणात्वाविच्छेदात् [illegible] प्रतियोग्यधिकरणत्वबोध्ये तेन ज्ञानवान् [illegible]
[illegible] धिकरणघटादि [illegible] अधिकरणत्वविषयत्वानि इत्यत्र [illegible] आदि [illegible] अधिकरणत्व [illegible]
[illegible] सत्वोपिनहानि ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] अधिकरणत्व [illegible] अभावान्यथा
यत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्व [illegible] कपिसंयोगी [illegible] व्याप्ति
कपिसंयोगाभावस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न [illegible] विशिष्टसत्ताभाव
[illegible] कपिसंयोगाभावत्वनिरूपितानधिकरणत्व [illegible] द्वितीये प्रतियोग्यधिकरणाभावप्रसिद्धिः सर्वस्येवाभावस्य [illegible]
[illegible] विशिष्टसत्ताभावत्वप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वात् [illegible] आदि [illegible] घटाभावादेः इदं [illegible]
विशिष्टसत्ताभावत्वप्रतियोग्यधिकरणत्व [illegible] अवच्छेदक [illegible] प्रतियोग्यनधिकरण [illegible]
[illegible] प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् घटाभिन्नोऽभावस्तस्य घटाभावात्मक [illegible]
भावस्य [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणत्वादि [illegible] प्रतियोगिकरणाप्रसिद्धत्वात् यदि [illegible]
भावाविभिन्न इत्युच्यते तथाप्यभावस्य [illegible] भावादित्वादावृत्त्यादिः तत्साध्य [illegible] तदेकसंबन्ध [illegible]

पूर्वलक्षण [illegible] विशिष्टस्य [illegible] अभावस्य [illegible] अधिकरण [illegible] अभावस्य [illegible] [illegible] अत्र [illegible] भाव [illegible]

श्री
सि॰मु
२७

तेन घटसत्वे तेन भावस्य पूर्वेद्युराद्यक्षणविशिष्टमहाकालात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वे ऽनधिकरणत्वेपि तन्नी
यत्तु कपिसंयोगाभावात् अन्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । मदामहःत्रिककपिसंयोगाभावाभाव- कपिसंयोगस्य स्वगु
णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वमपि तद्वृ वृच्छिन्नानधिकरणत्वं चेत्तदधिकरणस्या
न्येन इति मैवं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तादृश । प्रतियोगितानाश्र
यत्वस्य विवक्षितत्वात् ननु कालो घटजन्यकालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिः । हे
त्वधिकरणस्य महाकालस्य जगदाधारतया सर्वेषामेवाभावानां साधनतावच्छेदकसंबंधेन कालिकविशेष
णतया प्रतियोग्यधिकरणत्वादिति चेत् अत्रके चित् महाकालभेदविशिष्टघटत्वाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणः महाका
लस्य घटाधारत्वेपि महाकालभेदविशिष्टघटानाधारत्वात् महाकाले महाकालभेदाभावात् वस्तुतस्तु प्रतियोगि
तावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वा
...भावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन हेतुव्यापकत्वं बोध्यं व्यापकसामानाधिक
रण्यं व्याप्तिः इत्थं च कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ संयोगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगिनो घटस्या
नधिकरणे हेत्वधिकरणे महाकाले वर्तमानः संयोगसंयोगेन घटाभावकस्य प्रतियोगितायां कालिकसंबं

रामः
२७

साध्योर्वीभावप्रतियोगितावच्छेदक [illegible] इति [illegible] अन्योन्या [illegible] इति [illegible]
ते [illegible] इत्यपि

यावच्छिन्नत्वस्य वक्तव्यतया यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्तिः नतु प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वा
वच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादिति चेन्न कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या कम्बुग्रीवादिमत्वाव
च्छिन्नप्रतियोगिताया अपि स्वीकारात्, लघुसमनियतगुरुधर्मस्यापि अवच्छेदकत्वस्वीकारात्
न येष्विह गुरुसमानाधिकरणलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः। पक्षताप्रतिबन्धकत्वं [illegible] सि
साधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र नास्तीति सपक्षत्वं [illegible] ज्ञानादनुमितिर्भवतु सिसाधयिषाविरहविशिष्ट
सिद्ध्यभावः पक्षता तत्र [illegible] सिसाधयिषामात्रेन पक्षता विना [illegible] सिसाधयिषा [illegible] न [illegible]
आमात् [illegible] संदेहो [illegible] विनापि संदेहेन [illegible] सिद्धे [illegible] सत्याम् [illegible]
[illegible] अनुमितिर्भवत्येव [illegible] सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धि [illegible] यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिसाध
यिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिसाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्रानुसिद्धिः सिसा
धयिषा चनास्ति तत्र पक्षता नास्ति सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वात् [illegible] सिद्धत्वेन [illegible] सि
साधयिषा [illegible] सिसाधयिषाकाले परामर्शानन्तरमनुमितिः यत्र सिद्धिपरामर्शौ सिसाधयिषा [illegible]
सिसाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशेन प्रतिबन्धकाभावादेवानुमितिः यत्र सिसाधयिषा सिद्धिपरामर्शौ तत्र परामर्श
काले सिसाधयिषैव नास्ति [illegible] सिद्धिकाले परामर्शकाले [illegible] सिसाधयिषा [illegible]

श्री
सि॰ मु॰
२६

पुरुषान्तरीयेऽपि पक्ष[illegible]धेयात् [illegible]सिद्धिविरहविशिष्टसिसिद्धिविरहस्य[illegible]रानितिचेन्न यत्र वह्निव्याप्य
[illegible]धूमवान् पर्वतो वह्निमान्वा इति प्रत्यक्षस्मरणादात्मनः सिसाधयिषा [illegible] पक्षतेति पन्नयेनद्विरोधराणावश्यकं
त्वादिति अत्रेदं बोध्यं यादृशयादृशसिसाधयिषासत्वे सिद्धिसत्वे यल्लिंगानुमितिस्तादृशतादृशसिसाधयि
षाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लिंगकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धपरामर्शसत्वे यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामिती
च्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्वे प्रत्यक्षातिरिक्तं वह्निज्ञानं जायता
मितीच्छायां तु भवत्येव एवं धूमपरामर्शसत्वेऽप्यालोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः
सिसाधयिषाविरहकालेऽयादृशसिद्धिसत्वे नानुमितिस्ता दृशीसिद्धिर्विशिष्टैव ग्राह्यानुमितौ प्रतिबंधिका वह्नि
व्या तेन पर्वतस्तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानिति ज्ञानसत्वेऽप्यनुमितेर्न विरोधः परंतु पक्षतावच्छेदकसमा
नाधिकरणोयं न साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिः प्रतिबंधिका पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणेनानुमितिं प्रति सिद्धि
मात्रं विरोधि इदं तु बोध्यं यत्रायं पुरुषो न वेति संशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानितिज्ञानं तत्रा संशया
नन्तरं मित्साया पुरुषत्वस्य प्रत्यक्षं भवति न त्वनुमितिरतो नुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसाम
ग्री काम[illegible]निजिज्ञासादिवत्स्वातन्त्र्येण प्रतिबंधिका एवं परामर्शानन्तरं विना प्रत्यक्षेच्छां पक्षादिप्रत्यक्षानुत्प

विशिष्टसाध्यस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]

राम:
२६

षः यत्नेत्युक्त्वा धिरह्निविशिष्टव्याप्यानुमितिसामग्रीभिन्नविशायकप्रत्यक्षेऽनधिकेनि संदेशः देवतांशान्विजाले
धूमेकानोविरुद्धव्याप्यसिद्धः प्रतिबंधिसः कान्तान्यायादिहेतुत्वहेत्वाभावाश्रयपक्षधी आद्यः साधारणासुव्या
हरणाधारणकोपरः नवव्याप्यसंहारोऽनिशाने कान्तिकोऽभवेन नवसरोऽनुमितिविषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिः
मितिविरोधित्वेनत्व नचाहि व्याभिचारादिविषयकत्वेनज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वान्न नेदोषाः यद्विषयकः
त्वेचयाहशविशिष्टविषयकत्वंबोध्यम् नेत्रनाधूमस्यानुमितिविरोधित्वेपिनहानि नत्रपर्वतोनयकृत्व
भावानितिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादितिनहेतुदोषः नचयत्रसर्वकृतभावस्याप्याधारासपक्षवानितिपरामृशे
कालेवह्निव्याप्यधूमस्याभासत्वंनस्यात् नमत्रकृतभावस्यापूर्वाप्यसहमितिविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति
वाच्यम् इत्यापत्तेः सव्यभिचारस्याप्यनित्यदोषवत्वापत्तेः नेस्मात्रकृतभावव्याप्यत्वाभावस्यदर्शन
निति यत्रपर्वतोवह्निव्याप्यधूमस्यनाभासत्व भ्रमारत्तुमितिप्रतिबंधभावेहेतुस्तत्रतु वह्नितुल्यंच
साध्याभाववृत्तिहेत्वादिकंदोषः नद्वात्राचहेतोघनकेनापिसंबंधेनेनिनव्याः परेतुयद्विषयकत्वेनज्ञा
नस्यानुमितिविरोधित्वंतद्धेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षेविरोधिव्याप्त्यादिकंसविरोधत्वंतेनव्यभिचारिहिता
नव्यापकमेवनयातद्वन्देत्वेज्ञानरूपसंबंधेननविवचरितमाप्नुनादित्यादिपदेनवाचव्यधूमे धूमाभा

श्री
चि॰ म॰
३७

नि ५

नविषयत्वेनानुमितिविरोधित्वात् ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्वस्याविसत्वात्संकेतोपि बाधितत्वापत्तिरि
तिनिवाच्यं तज्ज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनात् अत्र प्रतिपत्तिरिति विषयह्या ज्ञानकृत्या सा त्र चाबाधितत्वव
हाराभावादित्याहुः केचित्तु अनुमितिविरोधित्वं चानुमितित्व करणज्ञानान्यदोषज्ञानत्वं तु विषयकं तत्तु [illegible] साध्यमान दित्तु
नुमितेः प्रतिबंधकत्वेन पक्षे हेतोर्व्यभिचारज्ञाने हेतुत्वेन [illegible] न्मितिरुत्पत्तेः शाब्दभावाज्ञानं ग्राहित्वाच्च अन
भिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेपि न क्षतिरिति [illegible] यावत् साध्यपक्ष हेतोर्यावतो दोषास्ताव
त्त्वास्मन्मते न त्वेत्थाभासत्वं तत्त्वरूपं तु तत्स्वभवस्थानाभिप्रायेणान्यथावदेति एवं साधारणाद्यन्य
तमत्वं अनैकान्तिकत्वं साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः तेन पक्षाप्रज्ञानप्रतिबन्धः क्रियते असाधार
णः साध्यसमानाधिकरणः तेन साध्यसमानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धः [illegible] इत्यादिस्याहेत्व
साधारणः अन्वेनुपसंहारी असाधारणः सपक्षनिश्चितसाध्यवान् इत्यं [illegible] शब्दो नित्य शब्दत्वा
दित्यादौ यत्र पक्षे साध्यनिश्चय [illegible] साधारण्यमस्तत्त्वहेतोनिश्चयादित्याहुः अनुपसंहारीत्वं तामा
वाप्तिपोषि साध्यकादिष्वनेन व्यतिरेक व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधः क्रियते विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगी अयं च साध्याभाववत्सामग्री [illegible] प्रतिबंधकः सत्त्व नित्य हेतुविरुद्ध हेतुः साध्याभावसाधकः राम: २७

साध्यसत्वव्याप्ति

[illegible]

वतुत्वैचेविशिष्टैव साध्याभावव्यापकसाध्याभावकत्वेनोपन्यस्तः [illegible] निरोधोव्यापकत्वाद्यविशेष स
[illegible] निवृत्तः साध्याभावव्याप्यत्वान्वयपक्षः अगृहीतप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वं त्वेनोपस्थितिकाल्लीनतदभावव्याप्य
वत्वेनोपस्थितिविशेषः सद्धेतुस्वसमभावव्याप्यवत्ताज्ञानान्यस्त्वनुमितिप्रतिबन्धः एवञ्च अत्र केचित् यत्र साध्याभा
वव्याप्यवत्ताज्ञानेविषयमात्रेविरोधः चत् संयोगेसति धूमवत्ताज्ञानेजायते यथाच सर्वोवह्न्यभावव्याप्यवान्
वत्ताज्ञानेसति विपादिदोषेण [illegible] विधीयते एवकोटिद्वयव्याप्यदर्शनेपिकोटिद्वयस्य प्रत्यक्षं [illegible] सं
[illegible] मवति तथा सम्पुनिपक्षस्थले संशयरूपमनुमितिर्भवति [illegible] एकोटिव्याप्यदर्शनेन अधिकबलवत्त्वं [illegible] यादृशी
[illegible] कोटिभानप्रतिबन्धा [illegible] फलवत्त्वेन चाधिकबलत्समबलभावः कल्प्यते [illegible] तदभावव्याप्यवत्
ताज्ञाने सति नदुपनीतभानविशेषसाध्यवाधेऽनुमानस्थाने लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञानमात्रेतस्यप्रतिबन्धक
त्वात् बाधवान्दोषविशेषजन्यज्ञानमुपनीतभानविशेष्यता [illegible] प्रतिबन्धकत्वाच्चोरवान् तथाचप्रतिबन्धक
[illegible] कथमनुमितिर्नहि [illegible] लौकिकसन्निकर्षस्थले प्रत्यक्षमेव सत्प्रतिपक्षस्य संशयानुमितिः प्रामाणिकीयेनानुमि
तिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयं यत्र कोटिद्वयव्याप्य [illegible] ज्ञानात् संशयः नान्यथा अगृ
हीतप्रामाण्यकस्यैव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादिति आसिद्धिस्त्वाश्रयासिद्ध्यादिभेदात् [illegible]

[illegible]

श्रि
सि॰मु
२८

…मयासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षस्यासिद्धिरिति त्रिधा आश्रयासिद्धिः पक्षेपक्ष
तावच्छेदकस्याभावः यथा काञ्चनमयपर्वतो वह्निमानिति साध्ये तत्र पर्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्य
माने काञ्चनमयपर्वतेन ॥ परामर्शप्रतिबंधः फलम् स्वरूपासिद्धिः पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः यत्र
ह्रदो द्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानेनोपनयपराम
र्शस्य प्रतिबंधः फलं साध्याप्रसिद्ध्यादयस्तु व्याप्यत्वासिद्धिः साध्याप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्र
सिद्धिः एवं काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबंधः
फलम् एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनासिद्धिः यथा काञ्चनमयधूमादित्यादौ अत्र हेतुतावच्छेद
कविशिष्टहेतुज्ञानाभावात् हेतुकस्य व्याप्तिज्ञानादिरभावः फलं एवं वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ गुरु
तया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमुपाधिव्याप्यत्वासिद्धिरित्येव वदति बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः एत
स्य चानुमितिप्रतिबंधः फलम् तद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य
न्यतद्धर्मिकतज्ज्ञानमात्रविरोधीति. ननु संशयसाधारणपक्षेसाधारणसमानतानमनुमितिकारण २८

नहि दोषितपक्षबाधितस्मानिषेधादोभासत्वमिति युक्तं असिद्धसाध्यकानुमित्यसामर्थ्यात् साध्यसंशयादिकमिना
व्यनुमित्युत्पत्तेः अपर्यवसाधानाच्च ज्ञाने प्रमाणज्ञानमपि न प्रतिबन्धकं न प्रमाणाभावाद्दोषवाच्च अन्यथा सत्प्रतिप
क्षादावपि तदाभावज्ञाप्यवस्था ज्ञानस्य प्रमाणविषयकत्वेन प्रतिषेधकत्वापत्तेः किन्तु भ्रमत्वेन ज्ञानानास्कन्दितबाध
बुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमात्रमकोविदरनेन प्रामाण्यज्ञानं किञ्चिदुपयुज्यते न च बाधस्य क्वपक्षे हेतुसत्त्वेऽपि
चाव पक्षे हेत्वभावे स्वरूपासिद्धिरेव दोषः तद्विवाच्यम् तथा बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाद्भेदोऽत किं चैवं प्रामाण्य यत्र२
ज्ञानबाधबुद्धित्वं व्यभिचारज्ञानादेः किं चिन्तारत्याधिकस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाच्च न एवमत्र द्रव्यत्वे हेतु
त्वायच्छिन्नघटादौ गन्धव्याप्यपृथिवीत्वमत्र ज्ञानं तत्र साध्यस्येव प्रतिबन्धकत्वाच्च न चायमेव पक्षे गन्धसे
त्वात्क च बाधइतिवाच्यम् यत्र तावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनानुमितेरुभयसिद्धत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य
ह्याव्यभिन्नाथैहेत्वाभासात्सेहुप्याच्चापितन्मध्येपवान्तरमर्थे नित्वन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसंगात् बाध्या
पि सत्प्रतिपक्षाभिन्न एव स्वतन्त्रेच्छेदनमुनिना पृथगुपदेशात्तत्सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्तु न प्रतिबन्धक इति यः सपक्ष इति
यः सपक्षविपक्षगामी स साधारणस्तम् सपक्षविपक्षगामि साधारण इत्यर्थः सपक्षो निश्चितसाध्यवान् विपक्ष
स साध्यवद्भिन्न इति हेतुना साधारणः पक्षसाध्यवत्पक्षत्रितयमुक्तवस्तुतोऽपि पक्षत्रितयमेव वाच्यम् विरुद्धस्य साधारण

श्री
कि॰ पु
२८

विपिक्षत्वकनाबीजस्यमिद्भ्रमपातस्यपार्थकजात यतकमयस्मावितियस्तभयस्माद्याहेतु:साध्यसाधारणोमतः
२३ सपक्षविपक्षव्यावृत्तइत्यर्थः सपक्षसाधपक्षत्वयानिश्चितविपक्ष साधुमुत्थन्वतयानिश्चित:शब्दोनित्यः
शब्दत्वादित्यादौयदशाद्देनित्यत्वमरेहतदाभपक्षत्वघटादीनामेवतद्धर्मिन्वशब्दत्वमितितदातदेसाधारणे
पक्षमात्रेनित्यत्वनिश्चयः तदानामसाधारणत्व इदंचप्राचांमतेनतनवीनमतेतु पूर्वक्रमकेवलान्वयिपक्षकइति ते
षांमतेउपसंहारीकेवलान्वयिपक्षक. सर्वमभिधेयंप्रमेयत्वादित्यादौसर्वस्यैवपक्षत्वात्सामानाधिकरण्यग्रहस्य
कारणसंशयानुमितिः इदंतुनसम्यक्पक्षैकदेशेमदसाध्यशंकेविपक्षेणैतदभावात् व्यभिचारग्रहसाधनस्य
पक्षातिपासिद्धिरनैवतत्साहेत्वाभासत्वमप्रतिपादितंसाध्यसाधकत्वमुक्तम् यः साध्यत्वमीति यःसाध
नेनिवर्तितमनिरूढ उदाहृतं २४ एतत्कोशेसाध्याभिकरणत्वावच्छेदकहेत्वाभावोयित. तथाचसाध्य
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वंसर्वव्यभिचारित्वमीति आश्रयासिद्धिरिति।। आश्रयासिद्धिराद्यास्यात्स्वरूपा
सिद्धिरप्यथ। व्याप्यत्वासिद्धिरपरास्यादसिद्धिरतस्त्रिधा। २५ पक्षासिद्धिरिति पक्षासिद्धिर्यत्रपक्षोभवेन्मात्रम
योगिरिदं इत्यत्रपक्षभवत्वादाश्रयासिद्धिर्व्याप्त २६ स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः व्याप्यत्वासिद्धिरपरानीलधूमा
दिकेभवेत् नीलधूमत्वंगुरुतयानहेतुत्वावच्छेदकमतः स्वसमानाधिकरणाव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तरघटि
आश्रयासिद्धिरित्यर्थः व्याप्तेति २८

स्वव्याप्यतानवच्छेदकत्वात् धूमप्रागभावविशिष्टगुणत्वस्य समानाधिकरणनिकपिसंयोगात्वव्याप्यत्वात् स्वसाध्य
वृत्तिनस्य प्रतिपादितत्वमनुद्भूत विरुद्धोरिति विरुद्धोपरामर्शे हि त्वा सत्प्रतिपक्षता ११ तथा च स्वसाध्य
विरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनस्वसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषयस्त्वं साध्यत्वमिति साध्यस्य
व्याप्यवत्तानिवर्तसाध्यवद्वाहृतः उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादि यत्र साध्यते १८ एतत्पतनाय चैकविशिष्ट इत्य
र्थः येन गन्धो घटे [illegible] विनश्यति. एवमूलावच्छिन्नोदितत्व कथितयोगिद्यत्ताधिवाधयति इत्यनुमानखण्डं
समाप्तमगमत्॥ ॥ ॥ श्रीसिद्धेश्वराय नमः। उपमितिमुत्पादयति श्रामीणास्येति श्रामीणास्य इयम्
नः एतत्पदार्थवयादिकम् पूर्वस्वधीर्गवयादीनां यत्साक्षात्करणमतम् ३९ वाक्यार्थस्मृतिरेवास्य निश्चा
तिदेशवाक्ये गवयादिपदानां शक्तिधीः फलमुच्यते ४० यत्र गोसादृश्यकेन विशुद्धामीणां योऽन्यः गोसादृश्यो
गवयपदवाच्य इति वस्तुतः श्रामीणेन कुत्रचिदरण्ये तोमवयोदृष्टः तेनगोसादृश्यज्ञानजन्यं बहुपमितिकरणम्
तदनन्तरं गोसादृश्यगवयपदवाच्यम् अस्य निदेशवाक्यार्थस्मरणम् तत्ताप्तेनेदं वस्त्वपार तदनन्तरं तस्य गवये
गवयपदवाच्यज्ञानयत्ज्ञायतेतदुपमिति तत्र गवयपदवाच्यत्वमुपमिति गवयान्तरेशक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात्

श्री
सि॰ मु॰
३०

इत्युपमितिः॥ शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति पदज्ञानं त्विति पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः शाब्दबोधः फलं तत्र पदार्थधीरिति ४
शक्तिधीः सहकारिणी मता॥ "मान्नपद करणं परभावविधिमौनि श्लोकादौ शाब्दबोधात् पदजन्यपदा
र्थस्मरणं व्यापार अन्यथा पदज्ञानवत. प्रत्यक्षादिनापदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः तत्रापि वृत्त्या पद
जन्यत्वं बोध्यम् अन्यथा घटादिपदात्समवायसंबंधेनाकाशस्मरणोत्ताकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः वृत्ति
श्च शक्तिलक्षणान्यतरः संबंधः अत्र च शक्तिज्ञानस्योपयोगः सर्वशक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेपि तत्संबंधेन स्म
रणानुपपत्तेः पदज्ञानस्य हि संबन्धज्ञानविधया पदार्थस्मारकत्वं शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य संबंधः सा च
स्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्या
दित्यादीश्वरेच्छासत्वात् आधुनिकसंकेते तु न शक्तिरिति संप्रदायः नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्तु र
च्छैव तेनाधुनिकसंकेतेपि शक्तिरस्त्येवेत्याहुः शक्तिग्रहश्च व्याकरणादितः तथाहि शक्तिग्रहं व्याकरणो
पमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा धातुप्रकृति
प्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति क्वचित्तु सति बाधके त्यज्यतेपि यथा वैयाकरणैराख्यातस्य कर्त
रि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः तद्गौरवात्परित्यज्यते किन्तु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृ राम॰ ३०

निश्चेत्रादौ प्रकारीभूयभासते नवाकर्मत्वेनाभिधानाचैत्रपदात्तेनसंसृतीयास्यादितिवाच्यम् कर्तृसंख्यानभिधानस्य
तत्रतत्प्रत्ययेन संख्याभिधानयोग्यस्य कर्मत्वादेरनभिहितत्वेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्य कर्मत्वादौ तत्सत्वेनविशेषणत्वेन
स्वार्थविषयत्वमन्वयमर्थः तेन चैत्रइव ग्रामं गच्छतीत्यादौ न चैत्रसंख्यान्वयः यत्रैककर्मादौ न विशेष्यतान्वतान्वयेन ग्रामे
रणायप्रथमान्तेनेति यत्राधात्वर्थातिरिक्तविशेषणत्वे प्रथमदलार्थः तेन चैत्र इव मैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र विशेषणत्वाद्
लोकेषु चन्द्रसौरलोकादेर्षीरणायद्रिनीयद्दलेनस्पष्टेतीमानापस्थापत्वाद्दारणाम एवन्यापारेपिनशक्तिग्र
हणात् संयोगस्यतीत्यादौव्यापारेश्चाम्यवलक्षणाजाता तीत्यादौचाम्प्रयत्नेनप्रयतीत्यादौ प्रतियोगित्वेनि तत्
लक्षणाइपमाना यथापाक्षिग्रहस्तयोःक्रम एवकोशादौपशक्तिग्रह ततिबाधक कल्पयन्ते प्रियधानी तादि
पदानानीलरूपादीनीलादिविशिष्टचरशक्ति कोशेनसुम्यादितात्पर्यलाभाज्ञीलादौशक्ति नीलरूपादिविशि
पौषि ष्टेसुलतयोनिप्रभ्राप्तवादपि यथाकोकिलः-पिकपदवाच्य- इत्यादिशाब्दिकादिशब्दनशक्तिग्रह. एवमुप
हारादपि यथाप्रयोजककृद्धेनघटमानयेनुक्ते मध्यस्थत्वाप्रयोज्यवृद्धेनघटमानीलमदवधार्यपार्श्वस्थोबा
लोघटानयनरूपकार्यम्नुपमानयोनिशब्दप्रयोज्यमित्यवधार्यति ततश्चघटमानयगामानयेत्यादिवाक्यादावा
वोद्वापाभ्याघटादिपदानांकार्यान्वितघटादिबोधसामर्थ्यमवधारणात् कार्यताबोधकलिङ्गादीनासामर्थ्यम्

घटादौशक्तिगृह्णाति इत्यचभुनत्वेनीलोबत इत्यादिशब्दान्नभ्राद्बोधे
घटादिपदानांकार्यान्वितघटादिबोधे स्तुतिः

इत्यान्नशाब्दबोधइतिकेचित्तन्नप्रसक्तः यत्किंचिद्घटादेशस्यावधारणेपित्तार्थेनयथाद्रूपपरित्या
गोचित्यात् अतएवचेतमुत्प्रेतेनात. कन्यानेनाभिभिन्यादेमुख्यप्रसादमुखमालिन्यामात्मानुखः. लोकनुमाय
तन्कारणानेनपरिशेषाद्घटाच बोधेनिर्णीयमहेतुनयातशक्तिमवधारयति नत्वाव्यभिचारात्कार्यान्विताः
शक्तिः नचतन्नतन्यपश्यतीत्यादिशाब्दान्नरमध्याहार्यमानाभावात वृद्धप्रयोजनानोमतइत्यादिनिशाखाद्वृत्य
पस्ताधवाहृत्यितघटेपिशक्तिग्रहःयत्राधरपदस्यार्थस्मात्रशक्तिमवधारयति बालस्तत्रापिशक्तिग्रहः यथाप
पुत्रयशस्त्रभेनतीत्यत्रपुत्रपदप्रयोज्यकपिशाद्यार्थमामुपनाम. कर्मणैकचाशनामप्रदिवसमयथान्याश्रोध
इतिमोदमानास्तिष्ठन्ति उक्तंच वसन्तेसवसस्यानाआयते यत्रसानन्ने मोदमानास्तिष्ठन्ति पुत्रा. कोपिकस्माद्
नाइतिवाक्यशेषदीपश्रुतेशक्तिनिर्णीयते कंगोनुशक्तिभ्रमात्प्रयोग. नानाशक्तिकल्पनागौरवात् इत्यादिषु
दाक्षुम्रुविनिगमकाभावान्नाशक्तिकल्पनेविनिगमनाभ्यकमपस्यानिनीशक्तिः. एवंविवरणादपिशक्तिग्रहः वि
वरणन्तुतत्समानार्थकपदान्तरेणतदर्थकथनम्. यथाघटोस्तीत्यकलशोस्तीत्यनेन विवरणेनघटपदस्यक
लशेशक्तिग्रहः एवंपचतीत्यस्यपाककरोतीत्यनेनविवरणादाख्यातस्ययत्नार्थकत्वंकल्प्यते एवंप्रसिद्धपदसान्निध्याद
पिशक्तिग्रहः यथाइहसहकारतरौमधुरंपिकोरौतीत्यादौपिकपदस्यकोकिलेशक्तिग्रहोइति तन्नजातौ

शक्तित्वेनुव्यभिचारादेनस्यात्तु व्यक्तिभिन्नाजातिर्भानस्यासंभवात्व्यक्तेरपिभानमितिकेचित् तन्न शक्तिं विना
व्यक्तिभानानुपपत्तेः नचव्यक्तौलक्षणास्तु मुख्यार्थप्रतिसंधानं विना [illegible] शक्तिबोधात् नचव्यक्तिशक्तावानन्त्यम्
सकलव्यक्त्यावेकस्या एव शक्ति स्वीकारात् नचाननुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात् किंचगोशब्दात् शक्तिग्रहोथ
क्रीडा हि गोत्वव्यक्ति यदि नुगोत्वज्ञानामिति शक्तिग्रहे गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणं शाब्दबोधश्च न स्यात् प्रमानुपकारक
भिन्नशक्तिज्ञानस्य पदार्थस्मरणे शाब्दबोधे च प्रतिबन्धकत्वात् किंच गोत्वविषयिणी शक्तिर्गृहीता गोत्वत्वावच्छेदकाव
गोत्वव्यक्त्यासम्भवे [illegible] सति सकलगोसमवेतत्वस्य गोव्यक्तिनाशेनाशात् [illegible] अवच्छेदकत्वानुप्रवेशात् गौरवं
द [illegible] जात्याकृतिविशिष्ट [illegible] शक्तिबोधानुपपत्त्या [illegible] जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिबोधनमितिशक्तिपदम्
[illegible] क्वचिद्यौगिकं क्वचिद्रूढं क्वचिद्योगरूढं क्वचिद्यौगिकरूढं च यत्रावयवार्थ एव तद्यौगिकं यथा पाचकादिपदं [illegible]
यत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येण समुदायशक्तिमात्रेण बुध्यते तद्रूढं यथा गोमण्डलादिपदं यत्र तु अवयवशक्ति
विषयसमुदायशक्तिरप्यस्ति तद्योगरूढं यथा पङ्कजादिपदं तथाहि पङ्कजपदमवयवशक्त्या पङ्कजनिकर्तृत्वरूपमर्थं बो
धयति समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मं बोधयति नचकेवलावयवशक्त्या कुमुदे प्रयोगः स्यादिति वाच्यम् रू
ढिज्ञानस्य केवलयौगिकार्थबोधप्रतिबन्धकत्वादिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु समुदायशक्त्युपस्थितपद्मे अवयवार्थपङ्कज

श्री
सि ७
३२

तिकर्तृत्वबोधपत्ति सानिध्यादत्सु[illegible]र्थस्य बोधः प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणया कुमुदादेर्बोधः पद्मकुमुदत्वेन तु
पद्माबोधे न[illegible]स्य पद्मत्वेन पद्मं तस्य च बाधस्थल[illegible]यथार्थः [illegible] इत्यादौ [illegible]अनुपस्थलपु[illegible]र्था
[illegible]समुदायशक्त्याप[illegible]लक्षणया[illegible]बोधः यदि [illegible] लक्षणैव यत्र तु योगिकार्यं तु यत्र
यो. [illegible] यौगिकरूढ्य यथाक्वि वादिपदे [illegible] भेदकत्वेन [illegible] पापविशेषोपस्थि[illegible]
लक्षणाकरत्व[illegible] लक्षणा[illegible] यथानुपपत्तिः [illegible] प्रवाह[illegible]
[illegible]अनुपपत्तिमान्यथानुपपत्तिविषय[illegible]प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षणा[illegible] साचशक्यसम्बन्ध [illegible]
[illegible]धर्मनिरूढलक्षणा[illegible] यथा[illegible]बोधः परेतु [illegible] अनुपपत्ति [illegible] लक्षणा [illegible]
[illegible] प्रवेशाये[illegible] लक्षणा न स्यात् यत्रितु प्रवेशान्वानुपपत्त्यभावात् तेन प्रविशेर्भोजनं [illegible] अनुपपत्त्या
[illegible] लक्षणा [illegible] लक्षणा सर्वत्र [illegible]
[illegible]विषयत्वात् [illegible] पदस्य [illegible] लक्षणा [illegible] लक्षणास्तु [illegible]
एकासा[illegible]र्थवाहित्वेन [illegible] यदि चान्यथानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्तदा [illegible]
नीरक्तचिह्न[illegible]पदस्य [illegible] लक्षणानियमो न स्यात् इदन्तु [illegible] शक्यार्थसम्बन्धोपि [illegible] स्तीरे तेन रूपेण । रम
३२

गृहीतस्तदानीं तेन गम्भीरबोधः यदि सुगमगामीतेन तु पेरणगृहीतस्तदा हानेनैव तद्रोहणस्य रागम् श्रूतपदलक्षणावच्छेद
केनैव तत्र गंगापदस्य कारकम पदार्थबोधस्य लक्षणा विना पुष्पविशे परं तु पद लक्षणेण शक्यालाभ स्वोदके पिणाकिं तेस्य
न तत्रैकावकम्पार्थस्य स्वरांतेनिधं तत्रापदस्य सामर्थ्यमित्य स्वकुपदस्वान्वितिनि भावनीयम् यद्वाक्यार्थस्य पद
परासम्बन्धत्पालक्षणालक्षितेन लक्षणं तुच्यते यथा हि रेफादि पदे रेफ इ यस्य संबंधो भ्रमरपदेज्ञापने भ्रमरप
दस्य संबन्धो भ्रमरपदेज्ञापने तत्र लक्षित लक्षणा किंतु लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् लाक्षणिका संशाब्दबो
धेनुपदार्थकारणम् शक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेन स्वपदार्थानितस्वार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्यावधा
रणाम् बोधेनुराकैरभावान् शक्यसंबंध रूपालक्षणाविनाति यत्र तु गम्भीरायां मत्स्यघोषादि क्रम न नन्द्री प
दस्य नदीतीरे लक्षणा गंभीरपदार्थस्य समासलाभेत्वान्वयः क्वचिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् पदार्थप
दार्थनान्वितिनत्वपदार्थैकदेशेनेति नियमे अव्यदित एकदेशान्वयोन स्वीक्रियते नदान्दीपदस्य गंभीरम् दीर्घ नीरे
लक्षणागंभीरपद तात्पर्यग्राहकम् बहुव्रीह्यावच्छेयम् तत्र हि चित्रगुपदादौ यदेकदेशान्वयः स्वीक्रियते तदा गो
पदस्य गोमन्निलक्षणा चित्रपदतात्पर्यग्राहकम् गविचित्राभेदान्वय यदि चैकदेशान्वयो न स्वीक्रियते न दा गो
पदस्य चित्रगोमन्निलक्षणा चित्रपदतात्पर्यग्राहक एवमारूढवानरो वृक्षः इत्यत्रापि वानरपदे वानरारोहकमिति

श्री
सि० ठ
३३

लक्षणाक्षमान्तत्पदं तात्पर्यग्राहकं एवमन्यत्रापि पियोधं तत्पुरुषेऽनुपूर्वपदे लक्षणा न चार्थे राजपुरुष इत्यादौ राज
पदार्थेन पुरुषपदार्थस्य साक्षादन्वय निपातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा
राजपुरुष इत्यत्रापि तथान्वयबोधः स्यात् घटो नास्ति इत्यादौ घटाभावान्नञ्साक्षाद्देशाद्यान्निपातातिरिक्तेति
नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसम्बन्धेनान्वयबोधेनेति न च राजपुरुष इत्यादौ लुप्तविभक्तिः स्मारकस्तथा च भङ्ग
स्मृतविभक्तिः [illegible] यात तस्माद्राजपदात् [illegible] सम्बन्धिनी लक्षणा [illegible] पुरुषेण सह भेदान्वय
[illegible] धस्वादिरो [illegible] इत्यादौ [illegible] प्रकारेण [illegible] लक्षणा न च साहित्य
[illegible] ति वाच्यम् साहित्यस्य [illegible] क्रियान्वयित्व [illegible] साहित्य [illegible] तिवाच्यम् [illegible]
[illegible] इत्यादौ [illegible] बोध [illegible] साहित्यानुभवाद् [illegible] राजपुरोहितौ साधु [illegible]
[illegible] तस्मात्साहित्यादिकं नार्थः किन्तु [illegible] भेदाय [illegible] द्वन्द्वः न च नी
[illegible] भेद इत्यादि [illegible] वाच्यम् तत्र नीलपदस्य नील [illegible] घटपदस्य [illegible] भेद इत्यस्य वाक्य
याभेद इत्यर्थः [illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] समाहारद्वन्द्वः [illegible] समाहार [illegible] राम
[illegible] समाहारे लक्षणा [illegible] तात्पर्यग्राहकं न च भेरीमृदङ्ग [illegible] समाहारस्या ३३

यस्मस्यो[illegible]विशिष्य [illegible] संभवा[illegible] [illegible]परेणासंबंधेन[illegible] एयपंकमूलीत्पा[illegible]
[illegible] नेकुसमि[illegible] श्राहि ने कुल [illegible] प्रत्येक मे कर्त्तव्य. समाहा। संज्ञा चार्येत्र केवल नपुंसकत्व सप्राणि[illegible]
[illegible] रूपेण के [illegible] न कन मसाधी त्वाद्: चित्र[illegible] [illegible] दौ नुवित पदे जनक रूपत्वो: [illegible]
जनक रूप[illegible] लक्षणा[illegible]पि घट इत्यादौ न नु लक्षणा घटत्वेन रूपेणानान्वयरोपस्थिति संभवात् कर्म
धारयस्थले तु नीलोत्पल मित्यादाव भेद संबंधेन नील पदार्थ उत्पल. पदार्थ प्रकार[illegible] ने लक्षणा [illegible]
[illegible]त्र गुरु[illegible] लक्षणापत्ति किंतु कर्मधारये लक्षणाभावात् न च निषाद स्थपति [illegible]
[illegible] निषाद स्थपति [illegible] लाभ[illegible]
[illegible] उपकुम्भ[illegible] पीप्यजीत्यादौ पर पदे [illegible] संबंधिनी लक्षणा
पूर्वपदार्थ [illegible] इत्यत्र समासेन [illegible] पदार्थ [illegible] पदार्थानिर्णीता दिति आसत्तियोग्यताः
[illegible] तात्पर्यज्ञानमिथ्यते [illegible] सन्निधानं तु पदस्यासत्ति [illegible] योग्यता
[illegible] तज्ज्ञाने [illegible] पदार्थमाह सन्निधाने त्विति यत्पदार्थेन सह यस्य
[illegible] शाब्दबोधिका सा तेन [illegible] दन्येनेत्यादौ न
[illegible] समासन्निमित्ताद् वान्वयबोध: नीलो घटो द्रव्यं पट इत्य

श्री
सि॰मु॰
३४

[illegible]

रामः
३४

[illegible] परीक्षेत्रिभ एक [illegible] परस्परहार्दसंबन्धो योग्यतेत्यर्थः [illegible] नासिद्धेत्यावेनग [illegible]
[illegible] बोध नैवोत्स्यायोग्यता [illegible] सर्व [illegible] ममति वाक्यार्थस्य पूर्वमज्ञातत्वेन निश्चय [illegible] स्मरणे
[illegible] सिद्ध चित्त [illegible] चिन्निश्चय स्वस्याविषयो [illegible] ज्ञानस्य संभवात् नस्मान्नयोग्यताज्ञानं नशाब्दबोधे कार
[illegible] पङ्क्तिनास्ति वन्हीन्यादेरनेके वह्निकरणक [illegible] भावत्पायो [illegible] निश्चयेन प्रतिबन्ध [illegible] बोधः तदभाव
[illegible] प्रयुक्तो किंच सन्निकर्षाजन्यदेशाविशेष [illegible] ज्ञानम [illegible] प्रतिबन्धक [illegible]
[illegible] यो [illegible] ज्ञानविलम्बात् [illegible] शाब्दबोधविलम्बोपि [illegible] ज्ञाकाङ्क्षाज्ञानिर्वह्नियन्स्यादेनेन्यादि [illegible]
[illegible] नस्यानुभव [illegible] आकाङ्क्षा यत्पदे [illegible] अन्वयानुभाव [illegible]
[illegible] क्रियापदविना कारकपदं नान्वयबोधं जनयतीति [illegible] आकाङ्क्षा [illegible] क्रियाकारकपदम
[illegible] धाम [illegible] परन्तु [illegible] कर्म [illegible] बोध [illegible] घटपदोत्तरं [illegible] ज्ञानकाले [illegible]
[illegible] इति स्यादेरनुशाब्दबोधः [illegible] पुरुषो [illegible] राजपुरुष [illegible]
[illegible] बोधः [illegible] स्यादेव [illegible]
[illegible] नान्यदेपरिकीर्तितम् [illegible] ज्ञानं [illegible] स्यात् [illegible]
[illegible] नचानादेयं [illegible] शाब्दबोध [illegible] गम्यत्वात् [illegible]

श्री
ति॰ तु
३५

यज्ञानजनकत्वेनतेषांप्रामाण्यमनुमानं यज्ञानं तेषां तात्पर्यकारणमस्तु इत्यं चेद्धि हव्यत्वेनतात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरःसर्वज्ञ
स्त्वेतिमचतत्रध्यापकतात्पर्यज्ञानंकारणमितियाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात्तत्रवक्तृतात्पर्यज्ञानमितिकृत्वस्वर्गादि
तिविवादमस्तुतत्पस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् अन्यथाशुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानकारणमितिसंवादितुच्छं शुकवाक्येनुमिति
सहायिनुरेवतात्पर्यज्ञानकारणम् अन्यैस्तुनानाविधशंकाविधेयतात्पर्यज्ञानंकारणम् तथाचशुकवाक्यादिभिनेत्वं
तात्पर्यज्ञानंप्रामाण्यबोध वेदत्वेनादिमाम्नायपरिसाधितत्वर्के रप्यवधारयामित्याह इतिशब्दपरिच्छेदः पूर्वमनुभ
वस्मरणाभेदाद्बुद्धेर्द्वैविध्यमुक्तम् तत्रानुभवप्रकारादर्शिता स्मरणमवधारयति तेनहिपूर्वानुभवकारणम् स्मृतस्य
म् अनुभवत्वेनतत्कारणत्वेकिंमृत्यानत्वेनअन्यथाभ्रमःशोऽस्मरणंतथात्वम् मानप्रकारकत्वंस्मरणे
वैसंस्कारविनिष्टत्वात् तन्मतेनतुतत्वेवस्मरणेन संस्कारजन्यत्वं स्मरणंतस्य संस्कारजन्यमित्याह नन्वत्र प्रमाणेस्मर्यते
यत्रघटपदादीनांक्रमेणस्मरणंभवतिनिरुक्तलात् चिरध्वस्मरणनुमान्तर नत्वत्रफलस्यसंस्कारनाश
कत्वाभावात्कालस्यनैरन्तर्येसत्यफलस्यचासंस्कारनाशकत्वात् तथाचानेकक्षणिकस्मरणानुपपत्तिः न
चपुनःपुनःस्मरणाद्दृढसंस्कारानुपपत्तिः नहिस्मृतेर्बोधकेसमवधानस्यदार्यपदार्थत्वात् नचाविनिगमना
विरोधेऽप्रामाण्यनापिक्रमकस्मरणादिनिराकरणम् विरोधधर्मेणव्याप्ते चानेकसामान्यधर्मेणान्यथासिद्धत्वात्
कथमन्यथाहस्त्यभूमिद्वारादावसेनकृताणाकारणम् नचाविनाशितसंस्कारानाशकत्वसंभवाद रामः ३५

मिथ्यात्वेऽसत्यपदइति वाच्यम् अर्थतसंस्कारस्यात्मकत्वेनाप्यन्यथा स्मातस्य संस्कारस्याशः कलककल्पने न व्यभि
चारसंशयाभावात् इदानीमत्रप्रमणौनिरूपयितुमाह सामान्याक्षेपस्याहीनाप्यन्यसंबंधउच्यते येननन्यसिद्ध
मायोगदर्शिनम् नवाहि सुखसाक्षात्कार सकरणक नमस्साक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन क
रणस्यमनसः सिद्धि नचेन्द्रियादिसाक्षात्कारेणाप्यत्र अन्यथासिद्धिरिति वाच्यम् तत्प्रत्यक्षेणैव मनसः सिद्धेः
त्कारकरणत्वासिद्धे एवमसुखादीनामसमवायिकारणयोगत्वे मनसः सिद्धिर्बोधाममनसो ज्ञानेभ्योमाहना
इ अयोगपद्यादिति अयोगपद्यात्समानं तस्यास्य मिहेष्वपि ज्ञानानां चाक्षुषरासनादीनामयोगपद्यमेककाले
स्वविन्निसत्त्वीत्यनुभवसिद्धं तत्त्वनानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसान्निधाने यत्सम्बन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते मन
सम्बन्धाच्चापरेण ज्ञानं नोत्पद्यते तन्मनसो विभुत्वे आत्मनिव्याप्यतनसंभवतीति न विभुत्वं नच एकामनीमंदश विशोधि
दोषविलम्बादेव तज्ज्ञानविलम्बइति वाच्यम् नखातनिषतुरादीनामप्यकस्यमापत्ते नचदीर्घसष्कलीभक्षणादौ नाना
ना१ वधानभाजा कथमेकत्वेनिर्दिष्ट्यमन्यज्ञान्यनीति वाच्यम् मनसोनिर्णयपान्नरथानानामिन्द्रियसंबंधात्मानानां ज्ञानानामे
त्यल्शतयत्रमेदादयविसयोगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात् नच मनसः सकोचविकाशशालित्वात् अयोगपद्यमिति विभुत्वा
वाच्यम् नानावयवमनकल्पना गौरवात् अवयवाधिकस्य गुणवत्त्वपरेषमनसः कल्पनादिति संक्षेपः इ
निःस्पर्शवस्त्वसमाप्तः इयमेविषयप्रत्यक्षापयोगि स्वयोनि ज्ञेयमादिना आत्मायमिज्ञमावि लाक्षिकियागुणाः गुण

श्री
सि॰ मु॰
३६

मसामानैकार्थ्यंतनिमित्तम् इदं इत्यकर्मभिन्ने सामान्यवत्त्वं च सामान्यादिकं किं त्वं किं द्रव्यानिर्थकेत्यकारणान्यथा
संभवात् नहि त्वपमादिकं समवायान्वयः कोऽपि हिकान्तु नाभिसंबन्धप्रवृत्तित्वात् अन्यथा विशिष्टगुणेऽपि वत्तत्वा मनस्त्व न
दिक्षु गुणत्वमिति इत्याभिनाहनि चर्यापि इत्याश्रिनतनेनलक्षणोक्तमेकत्वमिति स्यात् तथापि स्वव्यापकमात्रच्छेदकमत्रा
भिन्नजातिमत्वं तदर्थः भवतीति गुणत्वं द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकमद्रव्यचगुणानामिति द्रव्यकर्मसमवायानद्रव्यत्व
व्यापकतावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोर्भावात् द्रव्यत्वसामान्यादिकं नजातिरिति तदुदाम. निर्गुणा इति प्र
विशिष्टगुणत्वकर्मादौ सम्यक् व्यापित्वसामान्यवत्त्वे सतिकर्मान्यत्वे सति निर्गुणत्वेऽप्यप्रत्वात्मादौ नसामान्यवत्त्व मेसा
नकर्मान्यत्वं द्रव्यत्वनिर्गुणत्वमिति नतप्राप्यापि नि क्रियाः गुणादिश्चरूपकथनेनतल्लक्षणं गगनादिपि तिव्याप्तेः
रूपरस स्पर्शस्नेहपरत्वमपरत्वक इत्यत्र रूप गुणत्वमनन्तद्विगुणाश्रमी वेगादिवेगेनास्थिति व्यापकेषु एलस्तोम मू
गुणा इति अमूर्तेषु नवत्रेत्यादि इत्यर्थः धर्माधर्मभावनाशब्दबुद्ध्यादयोऽपि चै मन्त्रेऽमूर्तगुणाः संख्यादिपरिकीर्तिताः मूर्त
संख्यादिविभागान्तः उभयेषां गुणो मतः अमूर्तेऽमूर्ते च मूर्तेषु वर्तन इत्यर्थः उभयेषामिति मूर्तामूर्तगुणा इत्यर्थः सं
गुणत्व... जातिमत्वे संख्यादिकमात्रावृत्ति... सत्त्व संयोगश्चेति संयोगश्च
विभागश्च संख्यादिद्वित्वादिकालया द्विपृथक्त्वादयस्तादृशेनैकाश्रिता गुणाः ८९ संयोगविभागद्वित्वादीनि द्विष्ठा
नि त्रित्वचतुष्ट्वादिकं त्रित्वतादिवृत्तीति बोध्यम् अतः ग्राह्या इति अनेकाश्रयगुणत्वेन एकैकवृत्तयः रूपरसगंध
गुणः
३६

स्त्वैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः । मूर्त्ता
[illegible] संयोगाः । [illegible] बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्र
इत्यर्थः स्पर्शान्ताश्च [illegible] इत्यर्थः [illegible] इत्यर्थः सं
ख्यादिरिति [illegible] परत्वापरत्व
[illegible] संख्यादिपरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः [illegible]
ति [illegible] गुरुत्वादृष्टभावना [illegible]
[illegible]
[illegible] संयोग [illegible]
नामिति बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः । [illegible] कारणगुणपूर्वकाः [illegible]
[illegible] कारणगुणपूर्वका [illegible] कारणाभावात् [illegible]
[illegible] कारणगुणपूर्वक [illegible] तथाविध [illegible] कारणगुणोद्भवा इ
ति [illegible] संयोगजः संयोगे [illegible]
[illegible]
[illegible] रूपरसगन्धस्पर्शाः । [illegible]

श्री सि॰मु ६७

कारणत्वं शब्दस्पर्शादिद्वितीयपरत्वंप्रति असमवायित्वं एवंस्थितिनिम्याषेक्षत्ववोऽपि तेषां निमित्तत्वमिति ज्ञयुमेत्ति
वेगुरोगत्वमन स्पर्शानिमित्तत्वं मुख्यादीनामि त्यादि निमित्तत्वादि विभाषः द्विधेति उष्णस्पर्शगुरुत्वयो वेगोनिवृ
इत्येतत्संयोगादित्येतथा द्विधिकारणत्वंस्यात् असमवायिकारणत्वनिमित्तकारणत्वं चेतथाहि उष्णस्पर्श उष्ण
स्पर्शस्यासमवायिपाकजे निमित्तगुरुत्वयत्नयोरसमवायित्वमभिधाये निमित्तनुवेगोवेगस्पन्दनयोः समवा
यो, दीर्घाभिघाते निमित्तम् इत्यत्र एवमस्पन्दनयोः समवायित्वे निमित्तम् भेरीदंडसंयोग शब्दे निमित्तमेवोप
[illegible] शब्दे निमित्तम् [illegible]
[illegible]
[illegible] २-१
[illegible]
टीका [illegible]
[illegible] नीलत्वादिकं न जानाति [illegible]
[illegible]
[illegible] रामः ६७

लब्धिकारणत्वत्र ... [illegible]
व सहितावयवस्य ... २

वृत्तेः समवायालंबनत्वापत्तिरिति निपतेन त्वसादिकं व्याख्यातम् चक्षुर्ग्राह्यमिति चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुणकं मेतावान्नानाचा
रूपवत्त्वेन तत्प्रकारकाद्भूतत्वं शुक्लनीलपीतादिरूपकुर्वतादिभेदादनेनप्रकारं भवति ननु चक्षुरेकरूपमिति चित्रम् इत्य
नीलपीताद्यारब्धावयवी नीलावच्छेदेन [illegible] अव्याप्यवृत्तित्वप्रसंगात् नापि व्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते पीतादेश्चक्षुर्ग्राह्य
लोपलब्धिप्रसंगात् नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकमुत्पद्यते व्याप्यवृत्तिसजातीयानां रूपाणामव्याप्यवृत्तित्वाभावात् न
स्मान्नानाजातीयरूपैरवयवविनिविजातीयं चित्रं रूपमारभ्यते अन्यथैकं चित्रं रूपमित्यनुभवे: नानारूपकल्पने गौर
वात् इत्थं च नीलादीनां पीताद्यारंभे प्रत्ययानुपपत्तेः अत्र [illegible] विषयत्वात् [illegible] विशेषगुणत्वे [illegible] प्रतिबंधक
कल्पनादरश्चेति विजनीलाद्युत्पत्तिः [illegible] नीलादिकमपि नाव्याप्यवृत्ति [illegible] किं तु नानाजातीयसत्वे च
एवावयविनिसमवायेपि न [illegible] अतोन्यतयावयवस्य [illegible] रूपनैरूप्यादिना [illegible] नामवत्त्वादवयविनि [illegible]
नसमवायात् जलादीति नव्यास्तु नाव्याप्यवृत्तिरूपसमानाधिकरणरूपं नीलादि पीतादिप्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवात् [illegible] वलो
हितो [illegible] पुष्पे [illegible] इत्यादिशास्त्रविप्रपाठौ न व्याप्या
व्याप्यवृत्तिजातीययोर्विरोधः मानाभावात् न चैकत्राधिकदेशचित्रमनुभवविरोधात् अन्यथा घटादेरपि तत्त्वाप
देकं स्यादिति एतेन स्पर्शादिकमपि व्याख्यातमित्यपि वदंति जलादि परमाणोरनित्यमत्यन्तमहे [illegible] नलपरमाणो
र्जलपरमाणौ रूपे नित्य पृथिवीपरमाणुरूपेण तु नित्यमु तेजःपाकेन रूपान्तरोत्पत्तेः नहि [illegible] पाका [illegible]

श्री
सि॰मु
७९

रूपरसगन्धस्पर्शा उपलभ्यन्ते न चिरकपालस्य कपालिकानीत्यादयश्च भवन्ति अतः कर्मेणा परमाणावेव पाकसिद्धिः अन्यमते
तलेजः परमाणुत्पश्चित्स्रपसंहेतुरूप जन्यस्तन्निष्पद्यते स्तन्निमित्तमस्तु सनाथाद्यो मधुरादिरनेकधा सहकारी
सज्ञापानित्यमादिचपूर्ववत् सहकारीति तत्कान्तान्तेषु सहकारीसहकारिकारणमित्यर्थः पूर्ववदिति जलपरमा
णोरसोनित्यः अन्यः संयोगित्सोनित्यइत्यर्थः गंधानिष्पद्यते घ्राणग्राह्य इति घ्राणग्राह्योगुणोगंधो घ्राणस्यैवोपकार
कः सौरभमसौरभं च सहेधा परिकीर्तित उपकारकइति घ्राणेन्द्रियस्योपकारकमित्यर्थः सर्वेषामपि गंधोऽनित्यः
नस्पर्शोनिष्पद्यते स्पर्शइति स्पर्शस्त्वगिंद्रियग्राह्यस्त्वचस्यादुपकारकः अनुष्णाशीत शीतोष्णभेदात्स त्रिविधोमतः
त. कठिनत्वादि चिह्नाः अनित्यत्वादि च पूर्ववत् उपकारकइति त्वगिंद्रियस्योपकारकमित्यर्थः अनुष्णाशी
तेति पृथिव्यावाय्वोरनुष्णाशीतः जलस्य शीतः तेजस उष्णः कठिनत्वादि कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्याएवेत्यर्थः
कठिनत्वादिकं तु न मध्यमगमोऽत्र तिविशेषः चतुर्णामपि पाकजः पूर्ववदिति जलतेजोवायुपरमाणुस्पर्शो नित्यस्त
न्निष्ठस्त्वनित्य इत्यर्थः एतेषामिति एतेषां पाकजत्वं तु क्षितिनान्यत्र कुत्रचित् एतेषामुपरसगंधस्पर्शानां नि
त्यर्थः नान्यत्रेति पृथिव्यां हि रूपरसगंधस्पर्शपरावृत्तिः पाकसंयोगादुपलभ्यते नहि जलं क्वाथ्यमानं पित्तलात्
देवादिकं परावर्तते नीरसे सौरभमसौरभं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पाकजत्वं निर्णीयते स्वल्पवृत्तितो शीतस्पर्शादिकं
न तथापि परमाणोरेवपाकोऽपि विशेषिकेऽनये नत्वपि पृथिवीवयविष्वपि परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदन्ति न

रा.म.
३८

वामयमासाद्य: आयपविनावच्छेदेवद्यवयवेषु पादीनाशादेनसंभवतिपरतुवह्निसंयोगेनाश्यविभुन्चेषु स्वाम्येषुवह
मारागुणाक: पुनश्चपक्क परमाराुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेरापुनर्महावयविपर्यन्तमुत्पत्ति: तेजसासुत्पत्ति: तेजसामर्थ
निशापिवाक्कसान्पूर्वव्यूहनाशोक्तिकिमुहूर्तान्तरेत्यति श्यति अथ ... पादिविन्याशमारंभकनिष्ठि: हरो पुनरन्यत्वाद्गुण
विभद्धवतीतिशिसुपुदिवेश त्यायप्रक्रियायाच विभागजविभागादिकालेनुवृत्त्यमानरूमीकारस्तुविभाग किंचिन्मापेक्षो
विभागंजनयेत् निरपेक्षस्पतर्नेवकर्मैव नत्वयदिद्व्यारंभकसंयोगादिनोपाविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागजविभाग
स्यान्नहदविरोग अप्युत्पन्नाशविशिष्टकालमपेक्ष्यनतयकादशक्षणा नद्याहि वह्निसंयोगात्परमाणौकर्मततः
स्व तावनेवसविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्तत: परमाणोश्यामादिनाश: ततोरक्तोत्पत्ति:
ति ततो द्व्यारंभानुगुणाक्रियाततोविभागस्तत पूर्वसंयोगनाशस्तत आरंभकसंयोग ततोद्व्यणुकास्योत्पत्ति: त
तोरूपाद्युत्पत्ति नगुरूपोमादिनाशादेरोरकोत्पत्तिदारणेवापरमाणोद्व्यारंभानुगुणाक्रियास्विति चेन्न रूपादिसत्व
परमाणोयत्कमेतद्विनाशानन्तरेणगुणोत्पत्तिमन्तरेणचपरमाणोक्रियाभराभावात्कर्मैवतिकर्मान्तरानुत्पत्तेरिति
गुणेद्व्यणुकव्यारंभानुगुणाक्रियातस्य तथा चपरमाणोरपेस्यादितिहेतिसमकालरक्ताद्युत्पत्ति: स्यादि
तिचेन्न पूर्वरूपादिध्वंसस्यापि पाकजोत्पत्तौहेतुत्वात् अपदशक्षणा सा आरंभकसंयोगविनाशविशिष्टकालमपेक्ष्य
विभागेनविभागजननेसति स्यात् नथाहि वह्निसंयोगाद्द्व्यणुकारंभकेपरमाणौकर्मततोविभागस्ततआरंभ

श्री
वि॰मु
३९

द्यणुकेनाशः कार्यनाशः मध्यमद्रव्ये ततः स्यादग्निसंयोगात् परनाशक्रमोत्पत्तिर्यावत्का लमेक स्यादिग्निसंयोगः स्थिर [illegible]
तयद्व्यणुकस्थादकर्त्व [illegible] नाशानुत्रिः [illegible] उत्पादकस्यनाशक्रमात् [illegible] नद्रिनाशोनन्तरं [illegible] ० वं

कसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागः ततः श्यामनाशः पूर्वसंयोगनाशस्ततोरक्तोत्पत्तिः [illegible] संयोगे स्वातरं
ततोवह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्मणोनाशस्ततो द्रव्यशादग्निसंयोगाद् द्व्यारंभानुगुणक्रियातनोविभागस्ततः [illegible] विनानं
संयोगनाशस्ततआरंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः रक्तोत्पत्तिः [illegible] वह्निसंयोगात्परमाणौकर्म दारका
ततोविभागस्ततो द्व्यारंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततो द्व्यणुकनाशविशिष्टकालमपेक्ष्यविभागजविभा
गः श्यामनाशस्ततः [illegible] पूर्वसंयोगनाशस्ततउत्तरदेशसंयोगस्ततोवह्निनोदनजन्यपरमाणौकर्मनाशस्ततोद्रव्य
वशादग्निसंयोगाद् द्व्यारंभानुगुणाक्रियाततोविभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततो द्व्यारंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुक
नाशः [illegible] कर्मणि श्यामनाशः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागस्ततो रक्तोत्पत्तिः परमाणवन्तरेपूर्वसंयो १२
गनाशस्ततःपरमाण्वन्तरेसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रक्तोत्पत्तिरिति पूर्वस्यामवस्थायामेकपरमाण्वन्तरे कर्मचिन्तन
तस्यउत्तरलक्षणपरमाणौकर्म ततः परमाण्वन्तरेविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः श्याम
दिनाशःपरमाण्वन्तरेकर्मणि ततोरक्तोत्पत्तिः परमाणावुत्तरकर्मजविभागस्ततो विभागजविभागः परमाण्वन्तरे पूर्वसं
योगनाशस्ततःपरमाण्वन्तरेसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरेवरक्तोत्पत्तिरिति एवं रक्तोत्पत्तिसमकालपरमाण्वन्तरेक
र्मचिन्तनद्वारेण तथाहि परमाणौकर्म ततःपरमाण्वन्तरेविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणु
कनाशः ततः श्यामनाशः ततोरक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरेकर्मणि ततः परमाण्वन्तरे कर्मजविभागः ततः पूर्वसंयोग
[illegible] तथाहि [illegible] कर्मणि विभागस्ततआरंभकसंयोगनाशः परमाण्वन्तरे कर्म [illegible] द्व्यणुकनाशः [illegible]
कालस्तत श्यामादिनाशो विभागः [illegible] कालक [illegible] रक्तोत्पत्तिः [illegible] आरंभकसंयोग [illegible] काल [illegible] द्व्यणुकोत्पत्तिः [illegible]
त्रिक्षणविलंब [illegible] परमाणुकर्मणः परमाण्वन्तरविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्त
स्यश ततो द्व्यणुक

राम
३९

नर्थः तत्र परमाणु[illegible]स्स्संयोग-तद्व्यणुकोत्पत्तिस्तत्र त्र्यणुकोत्पत्तिरिति नैयायिकानामिति नैयायिकानां तु मते द्व्यणुकादा
वपीष्यते नैयायिकानां तु मते द्व्यणुकादावपि वित्त्वाद्युत्पत्तिर्भवति नैयायिकमताशय- अवयविनाशस्य द्वित्वनाशकत्वात् [illegible]
भावयवेव्वंत- प्रविष्टे च वयवे च वस्त्वध्यापि पाकेन विरुध्यते इत्याहुः कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात् अपेक्षाबुद्धिस्तु द्वि
त्विकात्मनोपगतमाशइतिकाल्पनात अत एवं तत्तु धीयापेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वादिकं तेनैव नश्यते इति कल्पते भवापे
क्षाबुद्धेर्द्वित्वस्य हेतुकारणं भवति तिवाच्यं लाघवेन द्वित्वप्रतिकारणं स्येवोचितत्वात् तृतीयक्षणे प्रत्यणुकादावपेक्षा
बुद्धियोगिनाम् सर्वीदिये सगीयकालीन द्व्यणुकादावीश्वर अपेक्षाबुद्धिः अतः सर्वयोगिनीमपेक्षाबुद्धिर्वि
त्वादिकारणमिति अपेक्षाबुद्धिः केन्त तत्र [illegible] अनेकैकत्वबुद्धिर्यासापेक्षाबुद्धिरिष्यते अयमेकोऽयमेक इत्या का
रिकार्थः इत्यवबोधम तत्र द्वित्वादिभिन्नावच्छेदकत्वं अवच्छेदकत्वस्य स्वरूपत्वात् तस्य एवाभिन्नत्वं वद्वा ति कद्व
लीकारः आचार्यस्तु द्वित्वादिकमेव बहुत्वमन्येते तथा च त्रित्वादिव्यापकं बहुत्वं जाति सेनादावुत्पन्नेपि त्रित्वादि
त्रित्वाद्यग्रहेऽपि बहुत्वस्य चेत्तेनाबहुत्वेरपि सेनेतिप्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य सत्त्वात् तत्त्वेन तारतम्याभावादित्यव
धेयं परिमाणं निरूपयति परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणं १०९ अणु दीर्घं महद्ध्रस्वमिति मानं चतु
र्विधं परिमितिव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधं अणु दीर्घं महद्ध्रस्वं च इदं चतुर्विधमपि

सि
मु० प
८०

तमिदं अनित्येन रचितस्यानित्येन नित्यमिति ध्येयं ॥ १०१ ॥ संख्यातः परिमाणाद्युपचयादपि जायते अनित्यं तत्रायु
त्वह्रस्वत्वे च सम नियते महत्त्वदीर्घत्वे च सम नियते तत्परिमाणं नित्यमनित्यं परिमाणमित्यनुषज्यते आयने
ष्टत्वात्तत्रापि परिमाणमित्यनुषज्यते अनित्यमिति पूर्वेणान्वेति तथा चानित्यपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणज
न्यं प्रचयजन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्याजन्यमुदाहरति द्व्यणुकादौ संख्याजन्यमुदाहृते ॥ १११ ॥ त्र्यणुकस्य त्रसरेणो
र्वा परिमाणं प्रति परिमाणमुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं न कारणं स्वपरिमाणस्य समानजातीयोत्कृष्टपरिमाण
जनकत्वात् द्व्यणुकस्य परिमाणात्तु परमाणुपरिमाणस्य तत्त्वापत्तेः यानोत्कृष्टं त्रसरेणुपरिमाणं न तु समजातीयं अतः परमा
णौ द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य द्व्यणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः प
रिमाणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादौ तु परिमाणजन्यं भवेत् घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यं प्र
चयजन्यमुदाहरन्नुपचयं निर्वक्ति प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ॥ ११२ ॥ परिमाणं तूलकादौ नाश
स्त्वाश्रयनाशतः नाशश्च यदि परिमाणस्य न चाश्रयविनाशः कथं परिमाणनाशकः संख्याविनि
चतुरादि परमाणुविश्लेषे तन्तुपचये वा स्यात् अन्यथा तु ज्ञाने परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति नाश्यम
परमाणुविभागादिद्व्यणुकस्य नाशो वश्यमभ्युपेयस्ततस्त्र्यणुकनाशः एवं क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्य

तम०
८०

कथा नाति नमाशके नाभुवममाजे कनाशस्यापादिविनुमशक्यात्वात्करी यत्रावयवोपचयापचये समवायिका
रणनाशस्यावश्यकत्वाद्द्रव्यविनाशस्यावश्यकः न चपरादि विनाशे ऽपि तत्वं न स्यात् संयोगान्तरिमारता धिकं न स्यादि विना
शान्नं नत्वापि विभागादि विनाशे नासमवायिकारणत्वं तु संयोगनाशान्तरं नाशस्यावश्यकत्वानुपपत्तितत्वं तस्य तन्त
वावयवमेवपूर्वतन्त्रपटएवनस्यात् न च तत्र तत्रूपकारणाभावात् न तत्रोत्पद्यमानावयवेन तेन परिमाणाधिक्यं संयु
कद्व्योतरवत् नेस्माभग्नेतत्वनास्ये योगे सति पूर्वपटुनाशस्य नः पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यस्वीकार्यमेव पश्चिमः पु
रुषाभिज्ञानेनु सा ज्ञानेन दीपकलेका वत् न च पूर्वतंतवस्य एव तेन न सह कारणपूर्वपटे सत्येव पटांतरमारंभन्ना मि
लितानाम् मूर्तयोः समानदेशनाविरोधात् एकदा नानाद्रव्यस्यतत्रोत्पत्तेर्भवाधितत्वाच्च पूर्वपटस्य प्रतिबंधक
स्य विनाशे ऽवश्यान रोत्यत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयत्वात् पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावच्च पृथक्त्वं स्यात् पृथक्प्रत्ययका
रणं १२३ पृथक्प्रत्ययस्यासाधारणं कारणं पृथक्त्वं तच्चैतन्नाविकं मत्वापन्न पञ्चानि त्ये कत्वे नित्यम
नित्यमनित्यमेकत्वं आश्रये द्वितीयलक्षणं चोत्पद्यत आश्रयनाशान्नश्यति न द्वे कपृथक्त्वम् पि द्वित्वा
दिवद्द्वि पृथक्त्वादिकमपीत्यर्थः ननु   तस्मात्पृथ
गित्यादौ अन्योन्याभावो भासते तत्कथं पृथक्त्वं गुणान्तरं स्वीक्रियते न च   तत्पृथक्त्वमेव न अन्योन्याभाव

८१

सि॰
मु॰ लि॰
४२

क्रियावाचकइव न घटइति प्रतीत्यनापत्ते नहि घटे घटावधिकं पृथक्त्वं गुणान्तरमस्ति नवा घटे घटावधिकं पृथक्त्वमस्ति येन परे परा
सम्बन्धः कल्पितस्यत आह अन्योन्याभावेनान्यथा सिद्धत्वान्नि ... अन्यान्यथा गिद्धेनेति पृथक्त्वे हि विलक्षणस्य नन्तु
शब्दवैलक्षण्यमेव न न चर्थ वैलक्षण्यमिति चेन्न विनार्थभेदं घटान्पृथगितिच घटोनपट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रसंगात् तु
स्मात् ... घटत्वं रूपं घटे मेय चमीतो घटोनजत्वन्योन्याभावे नाभिन्नेरगुणान्तर कल्पितइति संयोगनिरूपयति अ
प्राप्तयोरिति अप्राप्तयोस्तयाप्राप्ति सैवसंयोगईरितः कीर्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योन्यतरकर्मजः ११५ तथोभय
कर्मजोभयंनिरूपितगजोत्तरः अभिघातप्रसंगेनाद्यसंयोगः परिकीर्तितः ११६ मेषयोः सन्निपातोयः स द्वितीयउदाहृ
तः कपालतरुसंयोगात्संयोगस्तरुकुम्भयोः ११७ तृतीयः स्यात्कर्मजोपि द्विधैव परिकीर्तितः अभिघातोनोदनञ्च
शब्दहेतुरिहादिमः ११८ शब्दहेतुर्द्वितीयः स्यात् तद्विभजते कीर्तितस्त्रिविधसन्निपातसंयोग द्वितीयउभयकर्मजः ...
... संयोगजसंयोगइत्यर्थः तृतीयः स्यादितिपूर्वमान्वितः आदिमः अभिघात द्वितीयोनोदनाख्य
संयोगः विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणविभागंनिरूपयति विभागइति विभागोपि त्रिधाभवेत् एककर्मोद्
भवस्त्वाद्योद्वयकर्मोद्भवोपरः विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोपि द्विधाभवेत् ११९ हेतुमात्रविभागोत्थोहेत्वहेतु
विभागजः एककर्मेतिउदाहरणन्तुश्येनशैलविभागादिकं पूर्ववद्बोध्यम् तृतीयोविभागजः विभागः कारणमात्रवि
भागजन्यकारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावद्यथा कपालेकर्मततः कपालद्वयविभागस्ततोघटा

तर्क
४२

छेदनाशालती

रंभकसंयोगनाशस्त्वेते ते नैवक्वचात्तद्विभागेनसकर्मणा कपालस्याकाशादिविभागोजन्यते तत्र आकाशसंयोग
क.पा.व्याक नाशः तत्र उत्तरदेशसंयोगस्तत्र कर्मनाशइति नचतेनैवकर्मणाकपदेशान्तरविभागोनजन्यतइतिवाच्यम् एक
स्यकर्मणआरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकत्वस्यानारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनकत्वस्य च विरोधात्
अन्यथाविकसत्कमलकुड्मलभंगप्रसंगात् तस्माद्दादिद्रुमनारम्भकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागजनेयेन दारंभकसं
व योगप्रतिद्वंद्विविभागोजन्यते तन्मचकारणविभागेनैवकुड्यनाशापूर्वकृतोदेशान्तरविभागोनजन्यते इतिवाच्यम्
आरंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागवतोवयवस्यसति द्रव्येदेशान्तरेविभागासंभवात् हितेनियम्र्वचित्र हस्तकिंपया
हस्तलसविभागसत्त्वशरीरेपिविभक्तप्रत्ययोभवति तत्रशरीरस्तुविभागेहस्तादिक्रियानकारणम् अधिक
रणात् शरीरेतुक्रियानास्ति अवयविकर्मणोयावद्द्रव्यकर्मनियतत्वात् अतस्तत्रकारणाकारणविभाग
जकीर्यैविभागोमन्यतइति अतएवविभागोगुणान्तरं अन्यथाशरीरेविभक्तप्रत्ययोनस्यात् अतःसंयोग
नाशविभागोनान्यथासिद्धोभवति परापरत्वव्यवहारनिमित्ते परापरत्वेनिरूपयति परापरत्वमिति परत्वमपर
त्वंचद्विविधंपरिकीर्तितम् १२ दैशिककालिकंचापिसद्यएवतुदैशिकम् परत्वमत्रसंयोगभूयस्त्वज्ञानतोभवे
त् १२१ अपरत्वंतदाल्पत्वबुद्धितःस्यादितीरितम् तयोरसमवायीतुदिक्संयोगस्तदाश्रये १२२ दिवाकर

ति. त. ८२

रितं चन्द्रपरिस्पन्दनोद्भवेन परमपरत्वेन तु नदीपाल्पबुद्धिः · २२३ परत्वमपरत्वं तत्र बुद्धिः · अत्र तत्र सम
वायीभ्यात्संयोगः कालपिंडयोः २२४ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः दैशिकमिति दैशिकपरत्वं दू
रदेशसंबंधगंतरितं तज्ज्ञानादुत्पद्यते एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते अत्रावधित्वार्थे तृतीयापेक्षा यथा
पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः पर पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति अथेति तयोर्दैशिकपरत्वाप
रत्वयोः · असमवायी असमवायिकारणं तथाभ्य दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये दिवाकरेति अत्र परत्वमपरत्वं च कालि
कप्रारंभत्वस्य परिस्पन्दापेक्षयाऽवस्थितत्वं परिस्पन्दोपिकः सविष्टः परस्पन्दन सकानिकः कालिकपरत्वापरत्वे ज
न्यद्रव्य एव अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः · अपेक्षेति तेषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वादीनां क्रमशः प्रागबुद्धिर्नि
निश्चयत्वमाह बुद्धिरिति बुद्धेः प्रभवः प्रागेव प्रपञ्चो विनिश्चयितः अथ तावद्विशेषोऽपरः प्रकारः परिदर्श्यते अप्रमा च
प्रमा चेति द्विविधा तत्र निरूप्यते २२६ अप्रमा त्रिरूपा इति तच्च न्यूनतम तत्प्रमा तथा स्याद्प्रमा सा निरूपिता
तद्भाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः अयं चो विपर्यासः सप्रायोऽपि प्रकीर्तितः अप्रमेय · अप्रमाप्रपञ्च भ्रमोऽदे
हेयात्मबुद्धिः शरीरे पीतता मतिः · अयं च प्रपञ्चो प्रायो विपर्यास इत्यर्थः · शरीरदेहे निश्चय रूप प्रकारकं
प्रकारकं ज्ञानं गौरोऽहमित्याकारकं एवं शंखे पीतेति शंख इत्याकारकं ज्ञानं निश्चयरूपं तद्भ्रम इति किं चिन्त्यम्

राम. ८२

स्यात्तर्वैत्यादिवुद्धिस्तु संशयः किंस्विदितिविचिन्ते निश्चयपक्षलक्षणमाह तद्भावाप्रकाराधीनत्वप्रकारतुनिश्च
य. तद्भावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः. संशयलक्षणमाह समुच्चयैकधर्मिनिष्ठविरोध्येकभावाभावप्रकारकः एक
धर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तस्य... साधारणादिधर्मवज्ज्ञानं संशयकारणं उभयसाधारणो ध
र्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणं यथोच्चत्वं स्थाणुपुरुषसाधारणं ज्ञात्वा स्थाणुर्नवेति संदिग्धे एवमसाधारणधर्म
ज्ञानं कारणं यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं ज्ञात्वा शब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो
नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका संशयकारणं शब्दस्याप्रिज्ञानादीनां निश्चयसमानजनकत्वस्वभावात् किंतु
शब्दे तत्कोटिद्वयप्रतिपत्तौ सत्यामनुमानसंभवेऽपि एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽपि संशयः इति एवं
संशयस्यापि व्यापकसंशयत्वादि... किंतु संशयधर्मिज्ञानं धर्मेन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति
दोषदृति हेतोः प्रमाण्याजनकः प्रमाण्यात्तु गुणोभवति विप्रहृत्यादित्त्वे दोषो नानाविधोऽन्यः ॥ ९२
अप्रमाप्रति दोषकारणं प्रमाप्रतिगुणः कारणं तत्र पित्तादिरूपदोषाणामननुगतानां कारणत्वमन्वयव्यतिरे
काभ्यां सिद्धं गुणस्य प्रमाजनकत्वमनुमानात्सिद्धम् यथा प्रमाज्ञानसामान्यकारणभिन्नकारणजन्या
अन्यज्ञानजन्यत्वादप्रमावत् नच दोषाभाव एव कारणमस्तीति वाच्यम् पीतःशंख इति ज्ञानस्य लोपिपित्तादोष
त्वाच्छ्रप्रमात्वापत्तिप्रसंगात् विनिगमनाविरहात् नं तद्दोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणत्वानावान्याय

उ
सि॰मु
४३

कि　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　च

भावात् नचगुणमवैत्वंपित्रेनश्रमत्वन्याच्यंस्त्वेनस्वौत्पत्तिमत्व पित्रादिरोत्याभावाभावकारणतावमवश्यंवाच्यम् तथाकि
गुणास्पहेतुत्वकल्पनेनेतिवाच्यम् यथाचश्रयव्यतिरेकाभ्यासोयस्यहेतुत्वकल्पनात् तथाश्रन्वयव्यतिरेकाभ्या
गुणास्यापिहेतुत्वसिद्धेः एवंधर्मप्रतिगुणाभावकारणतानिरस्यापिसुवचत्वात् तत्रेयाकेइत्यपेक्षयामाह दिवेति
स्वल्पपरिमाणाभावदृष्टत्वादीव. १२२ क्वचित्पीतादिभ्रमेपित्तदोष क्वचित्सदृ. क्वचित्सत्कोरभ्रमेइकवल्लजन
भिन्नेवदोषाश्रमुगन्तीसैवभ्रातिजनकाइत्यर्थ. श्रथकेनप्रत्याकाद्यायप्रत्यक्षादिभ्रमायाऊभेरागुणान्दर्शन
ति प्रत्यक्षेतुविशेष्येणविशेष्यसाधनमस्य सन्निकर्षोगुणानुसारयत्वनुमितेत्र' १२३ पक्षेसाध्यविशिष्टेतुपरामर्श　प॰२
रीमुणोभवेत् शक्तिवृत्तिस्वरूपबुद्धिस्तुभवेडपमितेगुणः १२४ शाब्दबोधेयोग्यताया[illegible]यदस्यजाप्रमा गुणःस्यात्
भिन्नोतुसामान्याद्योविशेषभ्रम १२५ श्रथवाज्ञानप्रकारकज्ञानेनद्विविधंकं तत्प्रमानप्रमानादिमस्यान्निर्विकल्पकं
रह. एकारत्वादि सर्वहिंसेवेधानयमात्प्रियुत प्रमाराप्रनस्वनागप्रसत्पयात्तुपत्तितः १२६ इत्यादेनिति प्रत्यक्षे
विशेषणाद्विशेष्येसन्निकर्षोगुणः. अनुमितौसाध्यवतिसाध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानगुणः एवमन्येष्वपूहनम् प्रमानिरूप
यति धर्मीतिनामिभिः ननुयत्ररजतस्थलोरिमेरजते इतिज्ञानंजाते तत्ररजतत्वेपिप्रमानस्यात् नज्ञानस्यभ्रमपिज्ञाना
भावादतश्राह श्रथवेति तद्विशेष्यकत्वेसतितत्प्रकारकत्वात्प्रमित्यर्थः. श्रथेवस्त्वन्तरेपिप्रमात्वस्यात्तते. किमिति
चेत् यत्रसतिनत्कारणस्यापिप्रमात्वरस्तस्याधितिचेत्र' यथानुभवकरत्वस्यैवप्रमाणत्वेनविवक्षितत्वात् ८०२०इति　रम
४३

दुःखेषु ... येन तद्ज्ञानातेनसंबधेनसद्द्विशेष्यकत्वेनेन सबधेनतत्प्रकारकत्वचघाघ्यम् येनकपालादेः
संयोगादिना घटादिज्ञाने व्याप्तिर्व्याप्ति एवसतिनिर्विकल्पकप्रमानस्यान्सप्रकारकत्वाभावाहत्वाद नप्रमेतिमनु
मुखेकदेशसंयोगज्ञानस्य प्रमात्वस्यादितिचेन्न प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाव वनिसंयोगज्ञानस्यभ्रमत्वात् नच
एकदेशसंयोगाभावव्यापकत्वेपि नसंयोगज्ञानं भ्रमो नस्यात् ननसंयोगाभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वा
निवाच्यम् नतसंयोगाभाववच्छेदकत्ववच्छेदेन संयोगज्ञानस्यभ्रमत्वात् तत्स्यानुगमात् तदेशानुगमेपिचत्रति
प्रामाण्यमिति मीमांसकादिप्रमाव्यसाधारणधर्मानियदति नत्रगुरुरागमतेज्ञानस्यस्वप्रकाशकत्वात्तज्ज्ञानप्रमाण्येनेवग्रह
मइति भट्टानामनुमेयज्ञानमतीन्द्रियंज्ञानजन्याज्ञाततान्यथाज्ञातेयाचज्ञानमनुमीयते मुरारिमिश्राणामनेन्नुव्यवसायेन
तनगृहीते सर्वेषामपि तज्ज्ञानविषयकज्ञानेनानुतज्ज्ञानप्रमाण्यगृहीते विषयनिरूपितिज्ञानभनोज्ञानविशिष्टेच १५२
विषयः यथाचज्ञाने प्रमाणेनतत्रघटत्वप्रकारकत्वघटविशेष्यकत्वचगृह्यते इतितवापनुमत नचास्तिघटत्ववद्विशे
ष्यकत्वंकुतो नगृह्यते विशेष्येघटत्ववैशिष्ट्यस्यगृहीतत्वात्घटत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहोबाधकाभावादिति तन्नतद्गृ
हीते नस्तोतेयाग्राह्यमिति व्याख्येति यदिज्ञानेप्रामाण्यस्यतेनग्राह्यस्यात्तदानभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो
नस्यात् तदिह्यत्रिज्ञानेज्ञातेनसदातन्त्रतेतत्त्रामाण्यज्ञानमेवेतिकथसंशय यदितुज्ञानेनज्ञातेतदाधर्मिज्ञानाभा
भावात्कथंसंशयः तस्माज्ज्ञानेप्रामाण्यमनुमेयम् नयादि इदंप्रमाज्ञानंसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं
तन्नैवंयथाप्रमा इदंरजतमितिज्ञानंरजतत्वप्रकारकज्ञानत्वात् नचघटत्वज्ञानकथंजातमिति
प्रमाण-धर्मिविशेषोक्तप्रकार ... कृतान्तेयम् ॥

ओं
सि॰तु
५८

वाच्यत्व पृथिवीत्वप्रकारक स्यत्वनिष्ठारात्वात् तत्र गन्धवत्प्रयोगन्धवद्विशेष्यकत्वसाधिसुगृहत्वात् पृथिवित्वप्रकारक
त्वावच्छिन्नतद्धिशेष्यकत्वपुरस्पगतं सत्यापत्तेरेभात् मनुसंधेयामेवज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमालक्षणेन
इद्विशेष्यकत्वेविशेषरात्प्रत्येत् मत्वेरङ्गरजतार्थिनं प्रवृत्तिक्जनकज्ञानस्यात्रमत्वे भ्रमस्याभावादितिवाच्यम्
तन्नदोषाधीनस्पृरोवन्निमिस्वतन्तोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्यात्मा
देवकारणम् स्वस्थानतारिभिराग्रह एवकारणमिति नचान्यथात्वत्रापि संभवति रजतप्रवृत्तकारणता धीरजतसन्निकर्षी
स्याभावाद्धेशज्ञानतुरेतत्वपञ्चेति जिवेम सत्यरजतस्थले प्रवृत्ति इति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वापत्तेः प्रवृत्तिं व्यन्यत्रा
पितन्कस्यत्वात् नचसम्वादि प्रवृत्तौ तत्कारणाविसंवादिप्रवृत्तौतु भेदाग्रहः कारणमितिवाच्यम् लाघवेन प्रवृ
त्तिमात्रे तस्य हेतुत्वकल्पनात् इत्यं चरङ्गरजतत्वविशिष्टबुद्ध्यानुरोधेन ज्ञानस्य चलाघवानुसतिकल्पनेति नहमि;
तद्भुतमीसमस्याधिकत्वात् किंचरङ्ग रजतयोरिमे रजते इति ज्ञानं तत्र नकार राजन्यापि भ्रमविषयत्वरङ्ग रजतयोः
रिमेरजतेइतिज्ञानं तत्रोभयत्र प्रयुक्तत्वमिति इ भ्रीस्यात्ताम् रङ्ग रङ्गभेदाग्रहे रजते रजतभेदाग्रहे चान्यथास्यातिभयाः
अन्यतोरङ्गे रंगभेदाग्रहस्य रजते रजतभेदाग्रहस्य च सत्त्वात् देवा देवरङ्गे रजतभेदाग्रहस्य रजते रङ्गभेदाग्रहस्य जनन्या
न् किंचानुमितिप्रमिति रुवेहेत्वाग्रस्य च हेतुत्वेन तद्वहेवह्नि व्याप्य धूमवद्भेदाग्रहाद नुमितिं निराबाधा यदि चवि
शिष्टज्ञानकारणत्वात्मयोगोलकेवह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानमनुमित्यनुरोधादायति तन्न सेयमुभयतःपाशा रत्न ४८

रसु इत्येकान्वयव्याप्तौ प्रसज्यमानाभावस्य रजतत्वजातेरभिन्नत्वादभावादितिसंक्षेपः। पूर्वस्यां शिरकान्वयोदाहरण
स्तु तदर्शितमन्यमनूदर्शयति व्यभिचाराग्रहइति व्यभिचाराग्रहोयत्रसहचारग्रहस्तथा हेतुर्व्याप्तिग्रहेतर्कः क्वचिच्च
कौनिवर्तकः व्यभिचाराग्रहसहचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहेकारणत्वमित्यर्थः व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वात्तत्
द्रावकारणत्व एवमेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारज्ञानस्यापि हेतुता भूयोदर्शनंतु नकारणं व्यभिचारास्फूर्तौ सकृद्द
र्शनेपिव्याप्तिग्रहात् क्वचित्तु व्यभिचारशंकाविधूननेन हेतुर्भूयोदर्शनमुपपद्यते यत्र तु भूयोदर्शनादपि
शंका न भवति तत्र विपक्षबाधकस्तर्कोपेक्षितः स यथाहि वह्निविरहेपि धूमस्यादितिचेत्सा शंका भवति महानसा
वह्निधूमयोः कार्यकारणभावस्य प्रतिसिद्धत्वान्निवर्तते यद्ययं वह्निमान्न स्यात्तदा धूमवान्न स्यात् कारणं विना कार्य
स्यानुपपत्तेः। यदि च क्वचित्कारणं विनापि भविष्यति तर्ह्यहेतुक एव भविष्यतीति तथाप्यापाद्यमविच्छिन्नं व्याघातो रघ
शास्त्रीमा आघातदर्शयति यदि कारणं विना कार्यं स्यात्तदा धूमार्थं वह्नेः स्वस्य भोजनस्य नियमत उपादा
न नवर्थेन स्यादिति यत्र स्वतः एव शंका नावतरति तत्र न तर्कोपेक्षापीति तदिदमुक्तम् क्वचिच्छंकानिवर्तक इति इ
दानीं परकीयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धार्थमुपाधिनिरूपयतीति साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा सउपा
धिर्भवेत् सनिष्कर्षोयमुद्दर्शयति साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकत्वमित्यर्थः नन्वस
त्यामित्रातनयत्वादिना शाकपाकजत्वे नोपाधिः स्यात् स्वसाध्यव्यापकत्वाभावात् श्यामत्वस्य शरीर

सि॰तु
९५

वह्न्युपाधिः स्यात् पुरु साध्यव्यापकत्व समाना ... वृत्ति

त्वात् एवामत्वस्य कोकिलादौ विप्रत्वात् नत्रशाकपाकजत्वाभावात् एवंजायु. प्रत्यक्ष प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादिना
ऽ नुद्भूत रूप भावत्व एवंध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र भावत्वं नोपाधि. स्वादिना शितस्य प्रत्यभावेपि सत्वात् तत्र चभा
वत्वाभावादिति चेन्न यद्धर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकत्व मद्धर्मावच्छिन्न साधना व्यापकत्वमित्यर्थे तात्पर्यात् मित्रातन
यत्वावच्छिन्न श्यामत्वस्य व्यापकं शाकपाकजत्वं तेन इति तन्न साधना व्यापकं एवं च वह्निर्ध्वमवत्वावच्छिन्न धूम २
स्य तत्स्य व्यापकमुद्भूत रूपवत्त्व वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्न साधनस्याव्यापकत्वमेव ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वा
वच्छिन्न साध्यव्यापक भावत्वं सद्धर्मानुपत्वाद्दशधर्मो नास्ति यद्धर्मावच्छिन्न साध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्न साधनस्यव्या
पकं किंचित्स्यात् व्यभिचारित्वेन तथाधाधिकरणेन साध्याधिकरणसहजोपाधित्वं साध्यव्यभिचार निरूपकत्वाधि
करणत्वं मन्तव्यम् तदन्यतराभावच्छिन्न साध्यव्यापकत्व साधनाव्यापकत्वं वा पाधे. सम्भवतीति वह्निरत्नानु
पाधिरस्य तूपाधेः साध्यव्याप्यत एव लक्ष्यमुपाधि स्वरूपमेत दनुसारेण दर्शयति सर्वेति सर्वे साध्य समानाधिकर
णास्तूपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वस्त्राधव्यभिचारित्वा स्वसाध्येति स्वमुपाधिः स्वच साध्य चस्वसाध्ये तयो
र्व्यभिचारितेर्थ उपाधेर्दूषकताबीजमाह व्यभिचारस्येति व्यभिचारस्यानुमानमुपाधेः प्रयोजनं उपाधिव्य
भिचारेण हेतोः साध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेः प्रयोजनमित्यर्थः तथाहि यत्र शुद्ध साध्यव्यापकमुपाधिस्तत्र
शुद्धेनैवोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानम् यथा धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी तत ९५

ऽव्यापकोऽइंधनसंयोगस्तु व्यभिचारित्वादिति नापकव्यभिचारित्वाव्याप्याभिचारावश्यकत्वात् यत्रतुकिंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यस्य
व्यापकउपाधिस्तत्र तद्धर्मवति तद्व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचाराऽनुमानम् यथासत्यमोभिज्ञानत्वस्यादित्यादावभिज्ञानत्वत्व
स्यभावव्यभिचारित्वविज्ञानत्वेपाकपाकजन्यत्वव्यभिचारादिति बाधानुन्नीतपक्षेतरत्तु साध्यव्यापकत्वात्राहएकप्रमाणाभाव
नु सव्याघातकत्वात्रोनोपाधिर्बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्योपाधिर्भवत्येव यथावह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौप्रत्यक्षेणावह्नेरुष्णत्व
ग्रहबाधोन्नीतरत्वमुपाधिर्यस्यनूपचो. साध्यव्यापकत्वादिकंतदिदानीसमादिग्धोपाधिः पक्षेतरत्वसदिग्धोपाधिरपिनोद्भाव
नीयः कषकत्तप्रदायान्तुरोधादिति केचित्सत्प्रतिपक्षोऽपिव्याप्त्यनुपपत्तौ फलमः तथाहि यथायोगोलकंधूमवद्वह्नेरित्यादि
यथायोगोलकंधूमाभाववद्वह्नेर्धूमाभावादिति सत्प्रतिपक्षसमर्थादिति इत्थंसाध्यव्यापकोऽपिकिंचिदुपाधिः यथाक्र
क पृथिवीकठिनसंयोगवत्वादित्यादावनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्व नचोत्रस्त्वनुपासिद्धिरेव दूषणमितिवाच्यम् सर्वेन
उपाधेर्दूषणान्तरसांकर्यादिदत्त्वसाध्यव्यापक वत्स्याप्तिरूपाधिरात्. शब्दोपमानयोर्नैवपृथक्प्रामाण्यमिष्यते
न अनुमानान्तर्गतत्वादिति वैशेषिकमतम् वैशेषिकानामतेप्रत्यक्षमनुमानंचप्रमाणम् शब्दोपमानयोरनुमानान्त
र्भावप्रमाणत्वम् तथाहि दर्शनागमानयेतिलौकिकपदानिवैदिकपदानिवातान्यविषयस्मादित्यपदार्थस
र्गज्ञानपूर्वकानिअकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् घटमानयेतिपदकदम्बकवत् यद्वाएतेपदार्था मिथः संसर्गव
न्तोयोग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात्तादृशपदार्थवत् दृष्टान्तेपिदृष्टान्तरेणसाध्यसिद्धिरिति एवमव्यव्याप्तिप्रत्यता
नंतरंशब्दपदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकंप्रसक्तिरत्यन्तरेहेदेसत्त्वप्रयुज्यमानत्वात् अस्तिहत्यन्तरेपदहदे प्रयु
लघो

श्रि
सि०मु
५६

त्पेतत्सत्स्यप्रवृत्तिनिमित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् यत्तु मात्रयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वादित्यनु
मानेन पद्धर्मतावलात् गवपदप्रवृत्तिनिमित्तभासते तत्तत्त्व दूषयति तत्र सम्पादिति तत्र सम्पादितायां प्रवेशोपपत्त्या
त्वेनोपात्तं व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् नहि प्रमाणान्तरमाप्तिज्ञानमात्रमस्तीति किंचित्तत्वेऽपु
दस्यत्वे यदि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्पयित्वा शाब्दबोधः स्यात् नस्वीक्रियते राने
देविधमिति देविधमनुमेयं वान्वयव्यतिरेकेन अन्वयव्याप्तिकं व्यतिरेकोन्वयोत्पत्ते त्रैविध्यमनुमानस्य केव
लान्वयिभेदन २५३ अनुमानं हि त्रिविधम् केवलान्वयि केवलव्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी भेदात् तत्रासद्विपक्षके
वलान्वयि यथा हि सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैवाभिधेयत्वात् विपक्षासत्वम् नतु सर्वस्याभावाप्रसिद्धेर्नच
नु केवलान्वयित्वस्याप्रसिद्धिरिति चेन्न व्याप्तत्वस्य सर्वसाधारण्येऽपि केवलान्वयित्वात् किंचान्वितत्वाभावप्रति
योगित्वं केवलान्वयित्वं तद्गगनाभावप्रतियोगिताभावादेः प्रसिद्धम् असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी यथा पृथिवी इ
तरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्वादित्यादौ तत्र जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमनिश्चितत्वात् निश्चितसाध्यवत् सपक्षस्याभाव
इति सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी यथा वह्निमान्धूमादौ तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलह्रदादेश्च
सत्वादिति तत्र हि व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्निरुक्ति साध्याभावेति सा
ध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्येत्युक्तेः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः यत्रैवं बोध्यम्
येन संबन्धेन साध्यं तेन तत्प्रतियोगिकव्यापकतायां सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतिगृह्यते तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नत्वप्रति च

मु०
५६

तेन व्यभिचार ... सिद्धाविति ... साध्यप्रसिद्धावपि ... रमेदनती ...
नजन्यज्ञानविषयत्वादि ... प्रकृत ... भावाविति ... मानुमितिः
... विशेषणत्वेन ... साधन ... कार्णज्ञान

योगिताकाभाववृत्तज्ञानात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावाचित्वकप्रति योगिताकाभावस्य सिद्धिः इत्यत्र पत्रविशे
षणतासम्बन्धेनेतरभेदापकजन्यगन्धाभावेन स्यात् तत्र गन्धाभावाभावेन तत्स्यात् तत्त्वाभाव सिद्धाविति यत्तु नाद्य
न्यसम्बन्धेनेतरसाधकतागन्धाभावस्य गन्धेतरसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्त्याभावेन तत्र
लक्षदेसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्त्याभाव सिद्धाविति अन्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचार
ज्ञानकारणं केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि ... कारणमि
यत्रव्यतिरेकसहचारग्रहव्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकी प्रयुज्यते साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव स्यात् पृथ्व्यात्मपि वीरं
त्वावच्छेदेन साध्यतद्इति वदन्ति व्यापकत्वेरिति व्यापकतत्वेनेतरप्रमाणमन्तरमिष्यते व्यतिरेकव्याप्तिस्तु
ह्याचरितार्थेसामथ्ये व्याप्तिप्रमाणान्तरकेनिराकन्ते नयाहि यत्रदेवदत्तस्य ... जीवितम् जी
वि शयाद्युत न जीवितोगृहासत्त्व चतुष्पादगृत ...गुरणान्त ... जीवितोगृहासत्त्ववहि सत्वादिनानुपपन्नमिति
वहिसत्वकल्प्यते तन्नघनुमानेनगतार्थत्वान्नेष्यते ... वहिर्जीवित्वस्यवहि सत्वग्रहत ... व्याप्यत्वम् गर
ही ततज्ञात्यतश्चि ... जायमाना ... गृह सत्ववाधात् वहिसत्वमनुमितोभासते पक्षवपीनो देवदत्तो दिवानभुक्ते इ
त्यादावपि नतस्य भोजनव्याप्यत्वावगमाभोजनं सिद्धात् दिवाभोजनवाधेरात्रिभोजनं सिद्ध्यति इतरबाधस्यैवा ९२
रा व्यतिरेकी प्रयुज्यते अभावप्रत्यक्षस्यानुमविकत्वादनुपलंभोपि नप्रमाणान्तरे किन्त्वानुपलम्भस्याज्ञातस्य के
वेज्ञानाकरणकत्वात् त्वत्ततम् ज्ञातस्यहेतुत्वेनुतज्ञानानुपलम्भाद्यपदेश्मनवस्या चेच्छादिनप्रमाणान्त

ॐ

वि टु

९०

अंतस्था शक्तेग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशील ज्ञानात्स्वप्नावस्थाभावेन यत्रानुव्याप्तिग्रहस्तत्रानुमिति
सुखमिति रूपयति सुखमिति सुखानुजागनाभेन कामं धर्मेताजन्यते अधर्मजन्यदुःखस्याप्रतिकूलसंवेदनत्वे
न कामाभिलाषाविषयः धर्मजन्यसुखत्वेन कार्यकारणभावाभ्युपगमः दुःखमिति रूपयति अधर्मजन्यदुःखं
न कार्यकारणभावइत्यर्थः प्रतिकूलाभिनिवेशसुखदानादि सर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषयइत्यर्थः इच्छां निरूपयति नि १२५
दुःखाभावेसुखेचेच्छा तज्ज्ञानादेवजायते १४० इच्छा तु तदुपायेस्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि चिकीर्षा कृतिसा
ध्यत्वप्रकारेच्छानुपामवेत् तद्धेतुकृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् १४८ बलवद्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात्प्र
तिबन्धिका तद्धेतुत्वप्रकारेणतुल्यकक्षा चिन्त्यते इच्छां फलविषयिणीमुपायविषयिणीं फलं सुखं दुः
खाभावश्च तत्रफलेच्छांप्रति फलज्ञानं कारणम् अतएव पुरुषार्थफलस्तु विन्वीत पद्ज्ञानलक्षणं यदुपायेन
तत्पुरुषार्थ इति लक्षणम् इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोर्थः उपायेच्छांप्रति तु इष्टसाधनता
ज्ञानं कारणम् चिकीर्षांप्रति कृतिसाध्यता ज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च कारणम् अतएव वृष्ट्यादौ न
कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा न तु बलवद्द्विष्टेति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकं मनोमधुविष
संपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा बलवद्द्वेष प्रतिबन्धकइत्यन्ये तद्धेतुत्वेति बलवद्द्विष्टाजनकत्वज्ञानकार
णमित्यर्थ द्वेषं निरूपयति द्विष्टेति द्विष्टसाधनाबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम् दुःखोपायविषयक द्वे
षंप्रतिद्वेषसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः तेन नान्तरीयकदुःखा

ज्ञानसाधन... [illegible]
...[illegible]...
...[illegible]... चिकीर्षा ... साधना ...

राम
६२

त्रिभस्वभा

जनकेपाकादौनदेव अपक्वानिवृत्ति प्रवृत्तिमेवेति प्रवृत्तिरनिवृत्तिश्च तथाजीवनकारणम् एवंप्रयत्नत्रैविध्यं
त्रिके प्रतिष्ठितम् प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नभेदान्नयाम्लस्तिविभक्तमपि चिकीर्षेति चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाध-
नतामितिस्तथा उपादानस्य चाध्यक्षप्रवृत्तेर्जनकंभवेत् निवृत्तिर्लभवेद्यादिष्टसाधनताधियः यत्नोजीवन
योनिस्तु सर्वदानीन्द्रियोभवेत् शरीरप्राणसंचारकरणानन्तकीर्तितम् मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ बलवद
निष्टानुबन्धित्वेन चिकीर्षाभावान्नप्रवृत्तिभाव कृतिसाध्यताज्ञानादिन्द्रलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि स्वत
२८ न्त्र्यचञ्चनिकाप्रवृत्तौकारणमित्यपि वक्ष्यन्ति ... कार्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तक तथाहि ज्ञानस्यप्रवृत्तौ
जनीयापाचिकीर्षाविशिष्टनिपेदितमिति भानकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छापा स्वप्रकारकधीसा
ध्यावनियमात् चिकीर्षाहि कृतिसाध्यप्रकारिका तत्र कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानं कोरकं ज्ञानचिकीर्षायाव
राचप्रवृत्तिरित्यु नातिप्रसाधनताज्ञानतत्रैतेनुकृत्यसाध्ये ... त्रादौप्रवृत्त्यापत्तेः कृत्यसाध्य
भा ताज्ञानप्रतिबन्धकमितिचेन्न तदपेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य लघुत्वात् नचैवमपिहितुन्नगौरवात् न
तुल्ये ... मधुविषसंपृक्तान्नभोजने ... कारणात् काम्येहियागपाकादौ कामनाविशेषसाध्ये तत्र
बलवदनिष्टाननुबन्धिकाम्यसाधनताज्ञानेनैतत्कार्यताज्ञानेनैतत् प्रवृत्तिनप्रत्यभोजनमेनप्रवर्त्तते तदानीं
कामनायाः पुरुषविशेषणत्वाभावात् नित्येचश्रौचादिकपुरुषविशेषणम् तेनश्रौचादिज्ञानाधीन कृति
साध्यताज्ञानात्प्रवृत्तिः नतु नदपेक्षया लाघवेन बलवदनिष्टा नत्र ... साधनताविषयक कार्यताज्ञान

... [illegible]
... [illegible]

ॐ

ति॰ मु॰
५७

नैवं हेतुत्वमस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वम् बलवद्द्वेषविष-
यदुःखाजनकत्वम् वेति चेन्न इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्युगपदेव ज्ञातुमशक्यत्वात् साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधा-
त् असिद्धस्य हि साध्यत्वं सिद्धस्य साधनत्वं न चैकमेकेनैकदा सिद्धमसिद्धं चेति ज्ञायते तस्मात्कालभेदादुभय-
ज्ञायते इति चेन्न लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् न च साध्यत्वसाध-
नत्वयोर्विरोधो यदा कदाचित्साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात् एकदा साध्यत्वसाधनत्वयोरप्यज्ञानात् नवीनास्तु
समेतकृतिसाध्यतावतिलानं न प्रवर्तकम् अनागतत्वज्ञानेन प्रवर्तकम् अनागतेत्यत्रानुभवाच्चाभावात् किञ्च पा-
त्रसम्पुटे कृतिसाध्यत्वग्रहे ज्ञानादृष्टान्तरस्य प्रतिसन्धायते प्रवर्तते भोजनकालस्य तत्साधनताज्ञानं वर्तते
एकरूपत्वम् पाककृतिसाध्यत्वादृश्यत्वाद्दृष्टमिति प्रतिसन्धाय पाके प्रवर्तते इत्याहुः नव्यास्तु कल्पितलिप्सादिप्रवृत्तौ
पार्थिवकामोद्दिष्टादिनाशभोगादौ च तद्भावात् इष्टसुखोपधम् इदानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानप्रवर्तकं तेनभावि-
भोजनरूपेष्टालस्यन प्रवृत्तिसद्दाज्ञी कृतिसाध्यत्वाज्ञानात् एकत्र प्रभोजनेन प्रवर्तते तदानिमिष्टसाधनत्वाज्ञाना
त् प्रवर्तते च रोगाद्युत्तमानादौ विवादिभक्षणे तदा बीजबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावात् नचास्ति कस्यागम्यागा
मनेशत्रुवधादिषु प्रवृत्तौ च कृष्णस्य तत्र नित्यो नानुबन्धकत्वेतु द्वेषे रक्षसाधनत्वेज्ञानादिनिवृत्तिश्च अन्यकृत्सा
दिनाकं रक्षसाधनत्वाधीनिरोधानात कृष्णादौ नतु कृतिसाध्यताज्ञानाभावात्कचिदौषधाद्युक्ती किञ्चिदसा
धनत्वात्तो नाचिकीर्षाभावे कृतिसाध्यप्रवृत्तिरूपाविश्वासेन जीवनयोनियत्नसाध्यप्राणप्रचक्रसङ्कारेन प्रवृत्तिरित्यं
चप्रवर्तकत्वानुरोधाद्विधेयमपि इष्टसाधनत्वादिकमर्थः इत्यचविष्णुजितापार्यते त्वरीरफलनश्रूयते तत्रा

३

राम
५७

फलंकल्पनीय इह

विसर्गे फलं कल्पते नन्वहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिविध्यनुसारे कथं नचार्थवादिकवृत्तलोकादि प्रत्यवायाभाव
वो वा फलमिति वाच्यम् तथा सति काम्यत्वेनैनित्यत्वहान्यापत्तिः कामनाभावे करणाप्रशक्तिश्च इत्थं च फलश्रुति
स्तत्रार्थवाद इति चेन्न ग्रहणश्राद्धादौ नित्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिव भरणीश्राद्धे काम्यत्वनैमित्तिकत्वयोरिवनि
त्यत्वकाम्यत्वयोरविरुद्धत्वात् नच कामनाभावे करणापत्तिः त्रिकालसन्ध्यापाठादिवत्कामनासद्भावज्ञानम्
सैव कल्पनात् नन्वेवं बोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिः सभातीति चेन्न श्रेयःसाधनत्वज्ञानात्तादृशकार्य
ताज्ञानस्य सहकारित्वात् प्रभावात् कामनया पूर्वकफलमिति तदपि न कामनाभावे करणापत्तेः तौल्य
न कामनाकल्पनेऽन्यथावाच्यफलस्यैव तत्रिविधत्वात् कल्प्यतामन्यथाप्रवृत्त्यनुपपत्ते येनानुत्पत्ति
न यथा कान्येष्वत्रपयस्यमन्वते एवं संध्यामुपासीतेत्यनुमतेनलाघितप्रथा। विध्नेनपापालेयाति ब्रह्मलो
कस्मात्तनम् एवं च यादृग्रह आर्द्रप्रित्रश्राप्रीतिमावहन इत्यादिकमेव फलमस्तु. मन्वपितृप्रीतिकथं
फलमन्यधिकरणत्वादिति वाच्यम् गयाश्राद्धविधौ द्वेष्यत्वस्यधैर्येनैव फलजनकत्वस्य क्वचित्कल्पनात्
श्रुत एवोक्तम् शास्त्रदर्शितफलमनुष्ठानरीत्युन सर्ग इति पितृणां मुक्तत्वेऽपि स्वस्य स्वर्गादिफलम् यावत्तु तनि
मित्तिकानुष्ठानस्य साफल्यम्. स्वर्गादिफलजनकत्वात् प्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्तिश्च न संभवति नहि नित्यत्व
त्वाभाव स्वत पुरुषार्थं नवा तत्साधनेप्रत्यवायानन्तर्भावाकथं प्रवृत्तिरिति चेत् इत्यस्य दाक्षिनिन्ये ह कतेप्रत्यवा

श्री

वि॰सु

४९

यथाभावविशिष्टेति तदभावेतदभाव एवप्रत्यवायाभावस्तेति स्वप्रागभावसत्वात् तदभावेतरभावइतियोगद्विमसाधा
रणताया दु॰ स्वप्रागभावप्रत्यदिसुवचत्वात् एवमेषप्रायश्चित्तस्यापि स्वप्रागभावहेतुत्वमिति ननुमफलत्वेभ
त्ययेदित्यत्रविधिप्रत्ययेनरत्रार्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावहेतुत्वमिति ननुफलत्वभक्तयेदित्यत्रविधयर्थे
कथनञर्थान्वयः इष्टसाधनत्वाभावस्यकृतिसाध्यत्वाभावस्यचावोधयितुमशक्यत्वात् इतिचेन्न तत्रवा
धादिष्टसाधनत्वंकृतिसाध्यत्वंचनविधयर्थः किंतुबलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रंतदभावस्तनञावोध्यते
अथवाबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसतिकृतिसाध्यत्वंविधयर्थः तदभावश्चनञावोध्यमानोविशिष्टाभावोवि
शेषणविशिष्टाभावएवविश्राम्यति ननुश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रकथंबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविधा
नं श्येनस्यमरणानुकूलव्यापारस्यहिंसात्वेननरकसाधनत्वात् तत्फलेच्छयैवप्रवृत्त्याननिषेधइतिचेत् नाभिचा
रेहिंसाप्रायश्चित्तोपदेशात् नचमरणानुकूलव्यापारमात्रंहिंसापदिनःशत्रुकारस्यकूपकर्तुः हन्तृत्वापत्तिगरलत्यु
त्रभक्षणात्मकमरणेत्यागनिहत्यत्वापत्तिश्चेतिवाच्यम् मरणोद्देश्यकत्वस्यविशेषणत्वात् अतएवसंप्रतीत
लाभगस्यमहिंसात्वम् अन्योद्देश्यकत्विपुत्रनाशाच हत्याग्राहराजस्यनुवाचित्तकप्रायश्चित्तमितिचेन्न तत्रबल
वदनिष्टाननुबन्धित्वस्यविधयर्थत्वाभावात् वस्तुतःश्येनस्यमरणाव्यावहृतिस्यादाहकत्वस्यविशेषणात् अतएवश
श्रीमरणपर्यन्तार्थक्रतविधिवधूनादेरपिनहिंसात्वम् नचसाक्षात्मरणजनकस्यैवहिंसात्वं श्येनस्तु नतथाकिंतु राम ४९

नजन्मापूर्वमिति वाच्यम् स्वरूपातेन तत्त्वाभावप्रसङ्गात् रेपरमात्मतेहिं सात्मानापत्ते अभिप्रायेण
यथा त्रैपदेशस्य नैमित्तिककर्मानुष्ठानाभिस्पष्टे धोयजनेत्रसाद्दानेनेवदेव नत्यासनायकर्तु
व्यवहारः सारस्वतादिजैरित्यादिकमध्येनेन पास्यानम् केचित्तु श्येनस्वहिंसापेक्षं नरकमरणे
नश्येनेन जन्यस्य दुःखादिरूपाहिंसाभिचारपदार्थः तस्य चपापजनकत्वमनः सेनकवेपिश्रभि
यथा पंचतिसंधायमत्तेन प्रवर्त्तते इति आचार्याणामाशयः अभिप्रायोविषये पाककर्मादिना
दिने यत्तावाचित्वरस्थितमामसेच्छावाचित्वेसाधनात् एवंचस्वर्गकामोयजेतेत्यादौ यागः
स्वर्गकामकृतिसाध्यतयात्याचिष्टत्वात् तथाच स्वत्वेनेष्टसाधनत्वादिकमनुमायप्रवर्त्त
ते कल्लभमत्स्येनज्ञानात्प्रवृत्तिते पत्न्यवेदेयोययत्नाभुपेति नेष्ठविधिविधरवत्वं भेदवत्
लिकुमायोःमुख्यो नमानं नचकर्तृस्मरणं बाधकम् कपिलकणादादि कमारभ्य अविच्छिन्ने
कर्तृस्मरणात्मेवमानत्वात् अन्यथा स्मृतिना नमप्यकर्तृकत्वापत्तेः तेनैव कर्तृस्मरणमस्ती
ति वेदनवेदेपिचन्द्रासिनश्विरेनस्मादित्यादिकर्तृस्मरणमस्त्येवेति यथानिपुनन्तरं चेष
कति र न्यायविधेयते इत्यपि दृष्टव्यम् स्वयंभरेवभगवान्वेदोगीतस्तथापुराणिवाप्तास्वयंप

यत्तु सर्वज्ञो नास्तीश्वरः कर्तृ इति वेदस्तुतिमात्रं न चौर्य वेधत्वे भ्रमादिसंभवात् प्रमाणत्वमिति नित्य सर्वज्ञत्वेन विरोधत्वात् अतएव पुरुषोक्तस्य भ्रमादिसंभवान्नाप्तवाक्यत्वं वेदस्य किं च वर्णानामेव नित्यत्व स्वरूपाणामनुमानाभावात् संदर्भस्य वेदस्यानित्यत्वमिति उपादान कारणत्वं ज्ञानं भवेत् सिद्धं तु भवेद्वेदाप्तिसाधनताविधि यत्रोजीवयत्नोनित्यस्य कालीन्द्रियो भवेत् शरीरे प्राणसंचारकारकं तत्र कीर्त्तितम् उपादानस्य चाधिकारणास्तु प्रत्यक्षे कारणमिति सिद्धमिति हि यसाधनतानामस्तु तत्साधनविषयकमित्यादि प्रमितिमत्कस्य मन्वयव्यतिरेकाद्यैर्वं भवितिमितिभाव यत्न इति जीवनयोनियत्नो यावज्जीवमनुवर्त्तते सचातीन्द्रियस्तत्र प्रमाणमाह शरीर इति प्राणसंचारो हि अधिकस्वासादि प्रयत्नसाध्य प्राणसंचारस्य सर्वस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् तत्र यत्नबाधाच्चातीन्द्रिययत्नसिद्धिः सएव जीवनयोनिः गुरुत्वं निरूपयति अतीन्द्रियमिति अतीन्द्रियं गुरुत्वं स्यात् पृथिव्यादिद्वयेतु नित्य अनित्येतदनित्यस्यान्नित्येनित्यमुदाहृतम् नद्वेचा समवायी स्यात् पतनाख्येतु कर्म

ति अनित्येन द्व्यणुकादौ न तनुगुरुत्वं तिवेपरमाणौ नित्यमगुरुत्वमनित्यं तु वर्त्तेते ततगुरुत्वसमवायि
असमवायिकारणं पतनेनि आद्यपतनेइत्यर्थः द्रवत्वं निरूपयति सांसिद्धिकमिति सांसिद्धि
कं स्वाभाविकं नैमित्तिकमथापरम् सांसिद्धिकं तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः परमाणौ जले
नित्यमन्यत्रानित्यमुच्यते नैमित्तिकं वह्नियोगात् तपनीयघृतादिषु द्रवत्वं स्यन्दनेहेतुर्निमित्तं संग्रहे तु
तत् द्रवत्वं द्विविधम् सांसिद्धिकं नैमित्तिकं चेत्यर्थः द्वितीयं नैमित्तिकं परमाणावपि जलपरमा
णौ द्रवत्वं नित्यमन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं कुत्रचित् नैमित्तिकं क्वचित्
पृथिव्यां नैमित्तिकं द्रवत्वं तत्र कोवा नैमित्तिकार्थं स्पष्टयति नैमित्तिकमिति वह्नीतिवह्निरूप तेजो
संयोगात् तथा च अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वं तच्च सुवर्णादि तेजसि घृतजतु प्रभृतिषु पृथि
व्यां च वर्त्तते इत्यर्थः हेतुरिति असमवायिकारणं संग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे तत्तो द्रवत्वम् ते
तेन तेजोऽपि तेन द्रुतसुवर्णादीनां संग्रहः स्नेहं निरूपयति स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽव
यविनस्मौ २८७ तैलान्तरे तत्प्रकर्षाद् दहनस्यानुकूलता जलेति जलएवेत्यर्थः सत्स्नेहो ननु पृ
थिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयस्तैयोस्नेहस्य प्रतिकूलत्वप्रसंगात् तत्राह तैलांत

श्री
कि·मु
५२

इति - - - नत्वकर्षान्तरोत्पत्त्वर्षान् नैतेनुपलभ्यमान स्येतेजलीयशावनस्य प्रकृष्टत्वात्तयेरानुकूल्यम्
चस्पक्षस्प्रसंहिजलंवह्निविनाश्यनीतिभावः संस्कारंनिरूपयति संस्कारेति संस्कारभेदोवेगोयस्थि
तिस्थापकभावने सर्वेसंबन्धेनुवेगस्वात्कर्मजोवेगजः क्वचित स्थितिस्थापकसंस्कार· हितोकेचिच्च
तुर्ष्वपि स्य नीद्रियंतद्विज्ञेयंक्वचित्स्पन्देपिकारणाय भावनाख्यस्तुसंस्कारोजीववृत्तिरतीन्द्रियः उपेक्षा
नात्मकस्यमयनिश्चय· कारणंभवेत् स्मरणेप्रत्यभिज्ञायामप्यसोहेतुरुच्यते वेगस्थितिस्थापकभा
वानाभेदात्संस्कारस्त्रिविधः· कर्मजइति कर्मजवेगजभेदाद्विविधोऽयमर्थः शरादोहितोदनकर्मणा
वेगोजन्यते वेगवपूर्वकर्मनाशस्ततउत्तरकर्मेत्यमत्रोपि विनाचवेगकर्मणः प्रतिबन्धकत्वात्पूर्व
कर्मनाशउत्तरकर्मोत्पत्तिश्चनस्यात् यत्रचवेगवनाकपालेनघटनिलेघटेवेगोजन्यते सवेगजोवे
ग· स्थितिस्थापकेति आकृष्टमाखादीनांपरित्यागेपुनर्गमनस्यस्थितिस्थापकसाधनत्वात् के
चिदिति चतुर्ष्वपृथिव्यादिषु स्थितिस्थापकंकेचिन्मन्यन्ते तन्मूलमाममिति भाव: तत: स्थितिस्थाप
क· क्वचित आकृष्टसाखादो भावनाख्येति तत्संस्कारस्योपेक्षात्मकज्ञानात्संस्कारानुत्पत्तेः
उपेक्षात्मकंज्ञानंनसंस्कारं स्मरण्यानुपपत्तेनिश्चयइत्युक्तम् तेनोपेक्षात्मनिश्चयस्तेन राम·
५२

संस्कारं प्रति हेतुत्वेनेति भावः। ननु स्मरणं प्रति उपेक्षान्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् नैनोपेक्षास्थले न स्मरणमि
त्यसंस्कारं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुतानास्त्विति चेन्न । किं न गमनादिस्थले तत्संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्चयत्वे
न हेतुता यासिद्धत्वात् किंच उपेक्षास्थले अनेन संस्कारकल्पना प्रागुक्तान्संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यनिश्च
यत्वेन हेतुता यो औचित्यात् न च प्रमाणाभावोऽपीति स्मरणानि असौ संस्कारः स्मरणप्रत्यभिज्ञा चेज्जनयति
ज्ञान संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वानुभवस्य स्मरणजनकत्वासामर्थ्यान्न च स्वव्यापारान्यतरभा
वेकारणान्वासंभवात् न च प्रत्यभिज्ञा प्रति न संस्कारस्य हेतुत्वं प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वेन स्मरणि
त्वापत्तिरिति वाच्यम् प्रयोजकत्वात् वस्तुतस्तु संस्कारान्यप्रत्यभिज्ञानुदयाद् दृष्टस्य हेतुत्वापेक्षया
न स्मरणस्यैव प्रत्यभिज्ञा प्रति हेतुत्वं कल्प्यत इत्याहुः । अदृष्टं निरूपयति धर्माधर्माविति धर्माधर्माव
दृष्टसंज्ञकौ धर्मः स्वर्गादिसाधनम् गंगास्नानादियागादिव्यापारः स तु कीर्तितः कर्मनाशाजलस्पर्श
दिना नाश्यस्य सोऽधर्मः अधर्मो नरकादीनां हेतुर्निन्दितकर्मज प्रायश्चित्तादिनाश्यस्य [illegible] जीवश्रितौ
गुणौ [illegible] विनश्यतः स्वर्गादि सकलसुखानां स्वर्गसाधनीभूत
शरीरादीनां च साधनं धर्म इत्यर्थः । न च प्रमाणं [illegible] यागा इति यागादिव्यापारतया धर्म कल्प्य

श्री
सि · व
५२

ते अन्तव्यापारा नांचिरविनष्टतयानिर्व्यापारतया चकालान्तर्भाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात् नंदुक्त
माचार्यैः चिरध्वस्तं फलायालं कर्मातिशयं विनेति ॥ ननु यागध्वंस एव व्यापारः स्यात् न च प्रति
योगिध्वंसयोरेकजनकत्व न सर्वत्र तथात्वे मानाभावात् इत्यत आह ॥ गंगास्नानादीति गंगास्नान
स्यहि स्वर्गजनकत्वेनान न्तजन्मयोगध्वंसमानाव्यापारत्वमपेक्ष्य स्वपूर्वकत्वस्य ते लाघवादिति
भावः ननु ध्वंसोपि मास्तु व्यापारो न च नियोव्यापारस्य चिरध्वस्तस्य कथं कारणत्वमिति वाच्यम्
अन्यत्वयासिद्धि नियतपूर्ववृत्तित्वमेव सत्त्वापि सत्त्वात् अन्यवहितपूर्ववृत्तित्वं हि वक्तुः संयोगा
देः कारणत्वे रयननु सर्वजकार्यकालवृत्तित्वमिति समसमयाधिकालत्वेत्यत आह कर्मनाशेति य
दि स्वपूर्वनस्याप्तदा कर्मनाशाजलस्पर्शादिना नाश्यत्वं धर्मस्य न स्यात् नहि तेन यागादिनाशः
मतिबन्धो वा कर्तुं शक्यते न स्य पूर्वमेव वृत्तित्वादिति ॥ एतेन देवताप्रीतिरेव फलमिति निरस्तं न
गास्नानादो सर्वत्र देवताप्रीतेरसंभवात् ॥ देवतायम्भोनन्तत्वे पितन्त्रीते रनुद्देश्यत्वात् प्रीतेर्सुख
रूपत्वेन विषयप्रीत्यादौ तदसंभवात् जन्यसुखादेरत्नाभावात् तेन विषयप्रीतिजन्यत्वेन परा भि

राम
५२

मनसुखादिरेवविषयीभिप्रायेणनत्वस्यते नरकादीनामिति नरकादिदुःखानांनारकशरीराणांचसाधनमधर्म
इत्यर्थः तत्रप्रमाणमाह प्रायश्चित्तेति यदिस्य धर्मोनस्यात्तत्प्रायश्चित्तादिनाशत्वेनस्यात् नहितेन
अतस्य नरकादीनानाशः प्रतिबन्धोवाकर्तुंशक्यते नस्यपूर्वमेवचिन्त्यत्वादितिभावः जीवेति ईश्वरस्य
धर्माधर्मादिनिभावः इमौधर्माधर्मौवास्तनेति मनोज्ञमनिनाहतेपिसुकृतदुष्कृतकर्मलोपत्तापाल
सितिभावः ज्ञानादपीति अपिनाभोगपरिग्रहः ननुतत्त्वज्ञानस्यकथंधर्माधर्मनाशकत्वम् नाभु
क्तंक्षीयते कर्मकल्पकोटिशतैरपीतिवचनविरोधात् इत्यंचतत्त्वज्ञानिनांझटितिकायव्यूहेन
एकैककर्मणांभोगेननाशइतिचेन्न नवभोगस्यैवेदंवाधितनाशकत्वंप्रतिपत्तत्वात् कथमन्य
थाप्रायश्चित्तादिनाकर्मणांनाशः नतुक्तम् ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेर्जुनेति क्षीयन्ते
चास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरे इतिनतुनतत्त्वज्ञानिनः शरीरावस्थानसुखदुःखादिचनस्यात्
ज्ञानेनसर्वेषांकर्मणांनाशादितिचेन्न प्रारब्धेतरकर्मणामेवनाशात् एतच्छरीरभोगजनकंहि
यत्कर्मतत्प्रारब्धम् तदभिप्रायेकमेवनाभुक्तमित्यादिवचनमिति मयूनिरूपपत्ति सच्चोधनिस्य

ॐ
सि·मु
७७

वर्णाभ्यस्तदंगादिभिर्बोध्यते :-कत्वसंयोगादिजन्यावर्णालेकादयोमता: सर्वशब्दोनभोवृत्ति: श्रो
त्रोत्पन्नस्तुगृह्यते वीचीतरंगन्यायेनतदुत्पत्तिस्तुकीर्तिता: कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्ति: कस्यचिन्म
ते उत्पन्न: कोपि नष्ट: कइतिबुद्धेरनित्यता सोयंक:इतिबुद्धिस्तुसाजात्यमवलम्बते तदेवौ
षधमित्यादौ सजातीयेपिदर्शनात् तस्मान्नित्यएववर्णो मतंमतं द्विजै: इतिश्रीमहामहोपा
ध्यायश्रीयुतविश्वनाथपंचाननभट्टाचार्यकृत: परिभाषापरिच्छेद: समाप्त: नभोवृत्ति
नाकाशभवेत्तोश्रस्यशब्दस्याग्रहणादतआह श्रोत्रोत्पत्ति. तस्मात्श्रागपत्थ्कादेशेनोत्पन्नश
ब्दस्यकथश्रोत्रोत्पत्ति: श्रतआह वीचीति आद्यशब्दस्यबहिर्दशदिग्वच्छिन्नोन्य:शब्द
नैवशब्देनजन्यतेतेनचापरस्तत्प्रापक: एवंक्रमेणश्रोत्रोत्पन्नोगृह्यते कदंबेति आद्यश
ब्देनदशदिक्षुदशशब्दा उत्पद्यन्ते तेभ्यश्चान्येदशशब्दा उत्पाद्यन्त इतिभाव: अस्मिन्कल्पे
गौरवादियुक्तम् कस्यचिन्मत इतितन्मुखशब्दस्यानित्यतादुत्पत्ति: कथंतन्मयुक्तम् तत्राह ब
ण्मकत्वात् शब्दानामुत्पादविनाशप्रत्ययशालित्वादनित्यत्वमित्यर्थ: नतुतत्वायंककार राम
१७

इतिश्चभिन्नात्मनश्चक्षद्दानांनित्यत्वमित्यचोन्याह विनाशवह्निभ्रमवदेवपैत्यतस्त्राह सोयमिति तत्रप्रत्य
भिज्ञायाहितन्सजातीयत्वंविषयोनतु तद्व्यक्त्यभेदोविषयः उक्तप्रतीति विरोधादित्यंचद्वयोर
पिदुल्मोर्नभ्रमत्वमिति ननु सजातीये सोयमितिप्रत्यभिज्ञा कुत्रदृष्टेत्यतस्त्राह तदेवेति
येनयथंमयाकृतंतदेवौषधमन्येनकृतमित्यादिदर्शनादितिभावः इतिश्रीमत्तामहोपाध्या
यभट्टाचार्यशिरोमणिविश्वनाथपंचाननविरचितासिद्धांतमुक्तावलीसमाप्तिमगमत्
शुभमस्तुसर्वजगताम् ॥ ॥ ॥संवत् १८८२ फाल्गुणप्रविष्टे १२ श्रीहरगोविन्दपुरे श्री
व्यासगंगोपकण्ठेलिखितमिदपुस्तकमुपाध्यायतारापतिः स्वार्थपरार्थंच॥ श्रीदेव्येनमः॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥भौमवासरे॥